

A lélekhittől Árpád fejedelem sírjáig*

Makkay János

Nagyjából akkor, amikor Dienes István született, egy hírneves tudós írt egy könyvet: *A honfoglaló magyarság kialakulása* a címe (NÉMETH 1930.). 56 évvel később azt írták a szerzőről, Németh Gyuláról, hogy „ha visszatérhetne az elysiumi mezőkről, akkor biztosan tiltakozna az ellen, hogy könyvét korszakalkotónak tartsuk.” (VÁSÁRY 1986A.) Dienes Istvánnak talán nem adatott meg, hogy korszakalkotó könyveket írjon(?), de alighanem ő is ott sétálgat az elüszioni mezőkön.¹ Amelyek igazában azok számára vannak fenntartva, akiket szeretnek az istenek. Mint a vén Próteusz mondotta volt Meneláosznak:

*néked meg nem végzeted az, te nemes Meneláosz,
lónevelő Argosz mezején hogy leld a halálad,
ámde az istenek Élüszió mezejére, s a földnek
végire küldenek el, hol a szőkehajú Rhadamanthüsz
úr, s hol a legkönnyebb lét várja a földilakókat:
hó nem esik, viharok sose dúlnak, nincs soha zápor,
éleshangú Zephír szele fű csak folyton e tájon, ...*

(*Odüsszeia* 4.561–567.)²

Fogadjuk hát el, hogy hajdani kedves barátunk lobogó szőke hajával ezeken az elüszioni mezőkön sétálgat, és onnan figyeli, hogyan is bánnak – bánunk – örökével, a magyar őstörténeti és Árpádi kutatásokkal. És ismét idézve az előbbi munkából, elképzelhetőek vagyunk-e Dienes István nélkül. Hiszen nemcsak elüszioni mezők vannak, hanem fehér vagy sárga aszfodelosz-rétek is, ahol a királynék gyertyái között a holtak nagyokat lépdelve tovamennek a ritka odalátogatók elől, és immáron örökre elégedetlenek a sorssal:

* Ez az írás bővített szövege annak az előadásnak, amely 2009. december 1-én a Jóna András Múzeum által a Dienes István születésének 80. évfordulóján rendezett emlékülésen – egyben a Múzeum alapításának emléknapján – hangzott el.

¹ Az *elüszioni mezők* görög fogalma valószínűleg abban az óegyiptomi hitben gyökerezett, hogy Egyiptomban azt vélték, a halott visszatér a *Sekhet lalu*-ba, a nyugati part mocsarainak nádasaiban megtalálni vélt ősi mezőkre. Mégpedig azok a halottak, akik az [utolsó] ítéletben *boldog halottak*nak bizonyultak, és ezzel *maakheru*-k lettek, az ógörögben egyiptomiból kölcsönzött szóval *μάκαρ* 'boldog, szerencsés' (például *Odüsszeia* 5.186.). Az átvétel feltehetően Kréta közvetítésével történt, ahol a határozott – például koporsós – temetési szokások csak a Késő Mínosi II. korban jelentek meg (MACGILLIVRAY 2000. 126.).

² A Homérosz-idézetek Devecseri Gábor fordításai.

*Csak ne dicsérd a halált nékem soha, fényes Odüsszeusz,
– mondja Akhilleusz árnya –
Napszámban szívesebben túrnám másnak a földjét,
egy nyomorultét is, kire nem szállt gazdag örökség,
mint hogy az összes erőtlen holt fejedelme maradjak*

(*Odüsszeia* 11.488–490.)

Erőtlenek fejedelme vagy a legkönnyebb lét várományosa: ez bizony már a beteljesedett és örökké tartó végzet. Abban azonban biztos vagyok, hogy kedves barátom még most is, és ott is Szent Gellért püspököt követi, aki az egyházi szolgálatra mindig nagy gondot fordított. „Nyári időben az Úr házába jéggel telt edényeket rakatott, s ezekben az Úr vérének átváltoztatásához palackokat őriztek a legjobb borral, amit csak találni lehetett. Mert azt mondta: ‘Amit hittel fogadunk belül, érezzük azt kellemesnek kívül.’”³ Lévén szabolcsi születésű, Pista bizonyára azt a fanyar, savanyú bort – *vinum asperum* – kedveli ott továbbra is, amelyet Szent István király ajánlott fiának, Imre hercegnek az Intelmekben: „Itt az idő, hogy többé ne puha kásával étessenek, ... hanem itassanak meg olykor fanyar [savanyú] borral.”⁴ Az értelmet figyelmessé tevő borral! Akár arról a nyíri vinkóról is szó lehet, amelyet már Árpád legényei is kortyolgathattak (*Anonymus* cap. 22., 29.), és amelyet Jóna András és Herman Ottó annak idején a Csaronda-ér mellett egy juhásznál iszogatott: jóféle „luhi vízzel” vegyített nyíri vinkó (JÓSA 1906. 43.).⁵

Hogy pontosabban tudjuk, miről is van szó a nyíri vinkó esetében, folyamodjunk Vörösmarty Mihályhoz. Aki először 1845 májusában Deák Ferenc társaságában indult el Zsibóra, a beteg Wesselényi Miklós meglátogatására, és útközben néhány napot időztek Nyírtéten Bónis Sámuel (1810–1879) házában.⁶ Bónis bizonyítani akarta vendégeinek, hogy a Nyírségben nemcsak „rabvalató” vinkó terem, és vendégeinek kétféle bort kínált: tolesvait (ahol szőlői voltak) és egy kancsó nyíri homokit. Vörösmarty megkóstolta az utóbbit, és kijelentette: „Víznek zavaros, bornak gyöngé.” (KATONA 1999. 370.) Most aztán törhetjük a fejünket, hogy mikor Árpád fejedelem vitézei (Ond, Ketel és Turzol) pogány szokás szerint lovat vágtak, és nagy áldomást csaptak (*more paganismo occiso equo pingüissimo magnum aldamas fecerunt*) Tarcal későbbi hegyén, vittek-e magukkal maradék tarcali bort a soron következő nyíri lakomára és áldomásra, egy *magnum convivium*-ra valahol Tas közelében.

Azt viszont nem hiszem, hogy amikor Szent István király a hozzá látogató Szent Günthert nagybőjtben frissen illatozó sült pávával vendégelte meg (SZEGFŰ 1982. 1076. – további irodalommal), valami savanyú bort kortyolgattak volna hozzá.

Térjünk azonban vissza Dienes Istvánhoz, az árnyakhoz és az aszfodelosz rétekekhez! Nemcsak közönséges halandók holt lelkei sétálgatnak azokon, hanem magának a nagy Akhilleusznak és pajtásának, Patroklosznak a pszükhéje is (*Odüsszeia* 11.539.). Ők ugyan nem Zeusz és az összes olümposzi isten kedvencei, hanem csak Athénáé és Héráé, de alighanem mégis a másik mezőségen – az elüszionin – lenne a helyük. Az Alvilágba kivételes lényként élve lelátogató Odüsszeusz sok hőrosszal találkozik, kik már rég szálltak a sírba. A nevezetes halottidéző áldozat (*Odüsszeia* 10.516–537., 11.23–50.) bemutatása után Odüsszeusz jóhegyű kardjával hessegeti el a gödörbe

³ Szent Gellért püspök Kis Legendájában: ÁRPÁD-KORI LEGENDÁK 1983. 69.; SRH II. 474. Szent Gellért püspök Nagy Legendájában: SRH II.486.

⁴ SRH II.620. „*Jam tempus adest, in quo tibi non semper pultium mollitie, ... sed interdum asperitas tribuenda vini est.*” (ÁRPÁD-KORI LEGENDÁK 1983. 55. SZENTEK 1999.48.)

⁵ Azt nem sikerült kinyomoznom, mi volt ez a *luhi víz*.

⁶ Kossuth Lajos Bónis Sámuelre bízta a Szent Korona menekítését.

eregetett vértől az oda sereglő erőtelen elhunytakat, akár megízlelték már a vért, akár nem – hiszen mindaddig nem beszélhet a halottak lelkével, amíg nem szólt Teiresziással (*Odüsszeia* 11.88–89.). Egyetlen kivétel van, Elpénór, aki Kirké italából a kelletténél többet fogyasztott, és bormámorában a varázslónő házának tetejére feküdt le:

*Elpénór társamnak jött el először a lelke:
Mert hisz a szélesutú földön még el se temettük:
Kirké háza ölében a testét megsiratatlan
s eltemetetlen hagytuk, mert az utunk sietős volt.*

(*Odüsszeia* 11.51–65.)

Ugyanis Elpénór még nincs eltemetve: „*meg ne feledkezz, hogy siratlatlanul és temetetlenül ne maradjak.*” (*Odüsszeia* 11.71–72.) Fontos szempont, hogy Odüsszeusz mindaddig nem beszélhet a halottak lelkével, amíg nem szólt Teiresziással (*Odüsszeia* 11.88–89.).

Úgy tűnik föl, hogy a szabályos eltemetés nélkül Elpénór árnyéklelke nem lehet az árnyak honának befogadott lakója. Magyarázat lehet ez tehát esetleg arra is, hogy miért lehetett mindenkor oly erős a ragaszkodás az elesettek (egész testét képviselő) fejének visszaszerzésére, hazaszállítására és megfelelő eltemetésére („*hogy siratlatlanul és temetetlenül ne maradjak*” – *Odüsszeia* 11.72.). Elpénór aggodalmait egyébként Akhilleusznak a Patroklosz temetése előtti előkészületei magyarázzák meg, amikor a Hektór üldözésében kifáradt Péleidészt a tengerparton megmarkolta az álom. Álmában

*a szerencsétlen Patroklosz lelke közelgett,
éppenolyan volt, mint mikor élt, két szép szeme, hangja
és nagy termete is; testét ugyanoly ruha fődte;
és odaállt a fejéhez, s hozzá ily szavakat szólt:
„Alszol, s már énrám gondolni felejtesz, Akhilleusz?
Éltemben sose tettél így, csak most, hogy elestem.
Hantolj el mielőbb, jussak Hádész kapuján túl.
Árnyai így a kiszenvedteknek, elűznek a lelkek,
s nem hagyják, hogy túl a folyón közibük keveredjem;
nagykapujú Hádész körül így vaktába bolyongok.”*

(*Íliász* 23.69–74.)

Akhilleusz mindent megígér:

*„Mondd, édes szeretett fő, mért jöttél ide hozzám
mindezeket megmondani sorra? Hisz én az egészet
teljesítem buzgón és véghezviszem azt, amit óhajtsz.
Ámde kerülj közelebb: hadd tudjunk, bár kis időre,
egymást átkarolón jóllakni a bús zokogással.”
Szólt, s kedves kezeit vágyón nyújtotta feléje,
s meg nem fogta: a lélek a föld mélyébe sziszegve
füstként szállt tova és ámulva ijedt föl Akhilleusz,
összeütötte a két tenyerét, panaszos szavakat szólt:
„Ó jaj, hát csakugyan van Hádész háza ölében*

*lélek is, árnykép is, hanem élete csöpp sem az árnyak:
mert a szegény Patroklosz lelke került közelembe
és itt állt az egész éjjel nyöszörögve, jajongva;
mindent elrendelt: s csoda! mint maga, éppenolyan volt.”*

(*Íliász* 23.94–107.)

Ezekből a sorokból világos immár, hogy az eltemetetlen holtak örökre felismerhetőnek megmaradó árnyéklelke mindaddig nem kerülhet be Hádész házába, a többi árnyéklélek örök társágába, amíg az immáron életlélek nélküli test ott fenn temetetlen. Az idegenben meghaltak (legalább a testét képviselő) fejét pedig feltehetően azért kell általában (de nem mindig) hazaszállítani, mert a kikötött rítusok szerinti eltemetés elsősorban otthon biztosítható (beleértve a rítusok közé a közösség saját temetőjét, a család sírhelyét is stb.).

Megengedik e sorok azt a feltételezést is, amelyet magam is vallok: az ilyen lélekképzetek nagyon korán, valamikor a paleolitikumban alakultak ki, amikor például vadászaton szerencsétlenül járt társakról az életben maradtok álmodtak. Tudták ugyan róluk, hogy meghaltak, de álmukban mégis megjelent az árnyuk (árnyékképük), mintha élnének. Közismert volt, hogy életüket vesztették, miközben nem csak elszállt belőlük a lélek[zet], hanem testük is visszavonhatatlanul elenyészett. Például ragadozók falták fel őket, erdőtüzből felismerhetetlenné égtek, elsodorta őket a folyó vagy a tengeri örvény, és így tovább. Az álomban mégis olyan árnyképként jelentek meg, amelyek a felébredéssel eltűntek ugyan, de az emlékezet továbbra is fel tudta idézni emlékképüket (hiszen 'éppén olyanok' voltak), és a társaknak beszélni is lehetett róluk. Sőt, maguk az árnyékképek is képesek voltak az álomban beszélni. Amit akkor mondtak, kapcsolatba lehetett hozni hamarosan bekövetkező rendkívüli eseményekkel. Így nemcsak a halál után továbbélő lélek hite alakulgatott ki, hanem a visszajáró halott képzelet is, és az álomba merülő jóslás, az álomban elnyert isteni sugallat (*divinatio*, tehát jóslások = prophetic dreams, valamint *mediatio* és *oraculum*). A visszajáró halott képzelet inkább rosszindulatú valamiként, ami ellen védekezni kellett, akár már a halált követően (például mindjárt az eltemetéskor zsugorítással vagy a végtagok összekötözésével).

Az ilyesféle lélek- és istenképzetek között sajátos helyet foglalnak el az olyan héroszok, akik születésük és/vagy hősi tetteik okán az istenek (alacsony rangú) sorába kerülnek:

*Aztán Héraklész erejét láttam meg, azaz csak
képmását: hiszen ő maga él örök isteneink közt,
ott lakomázik, ...*

(*Odüsszeia* 11.601–603.)

A Tróját elfoglaló héroszok közül senkinek sem jutott osztályrészül ilyen kivételes – héraklészi – sors. Ugyanis egyikük sem hatalmas férfisten gyermeke, és nem mindegyikük valamelyik olümposzi isten kegyeltje! (Poszeidón például kimondottan üldözi Odüsszeuszt!) Közülük a hatalmas Aiász figyel fel először a lelátogató Odüsszeuszra, és e szavakkal fordul hozzá:

*Isteni sarj, Láertiadész, leleményes Odüsszeusz,
jaj, te szegény, mit nem fogsz még kieszelni nagyobbat?
Hogy mertél Hádészhoz jönni, ahol csak a holtak
vannak, s nincs tudatuk, s a halandók árnyai pusztán?*⁷

(*Odüsszeia* 11.601–602., 475–476.)

Azok, akik valóban ismerik Dienes István írásait, már pontosan tudják, miért kerültek ide ezek a sorok. Magyarazzuk azonban meg magával Homérosszal is!

Odüsszeusz a varázsló és egyben varázslatos istennő, Kirké tanácsára látogat el az alvilágba. Odüsszeusz ugyanis egy este lefekvés előtt ezekkel a szavakkal fordult Kirkéhez:

*Kirké, váltsd be a szót és add meg, amit megígértél,
hogy hazaküldesz: mert már sürges az útra a lelkem;*

(*Odüsszeia* 10.483–484.)

Nyomban válaszolt rája az isteni úrnő:

*Isteni sarj, Láertiadész, leleményes Odüsszeusz,
kedvetek ellen már ne maradjatok itt palotámban.
Csakhogy előbb egy más utat is kell járnotok: el kell
Hádész házához, s riadalmas Perszeophonéhoz
mennetek innen, a thébai vak jós Teiresziásznak
lelkét kérdenetek: tudatát ő őrzi egészben:
eszmélést egyedül neki nyújtott Perszephoneia
holta után is; pusztá szökellő árny csak a többi.*

(*Odüsszeia* 10.488–495.)

Elindulnak hát Odüsszeusz és maradék emberei az Alvilág felé, ahová egyedül csak Odüsszeusz juthat majd be Teiresziászhoz, aki meg tudja mondani neki a hazatérő útnak a hosszát, és azt is, hogyan ér majd Ithakába a halas vízen által, a megharagított (sőt bosszúálló) Poszeidón isten számukra veszélyes borszínű tengerén.

Ahhoz, hogy a holtak lelkével találkozni tudjon, és beszélhessen is velük, Odüsszeusznak áldozatot kell az Alvilág határán bemutatnia: ásson kardjával egy gödröt, öntsön halotti áldozatként tejjel kevert mézet, majd édes boritalt a mélyére, rája vizet, arra fehér daralisztet. Végül magának Teiresziásznak egy éjfékete kost és egy nőtényt öljenek le, és megnyúzva égessék el a testet, de vérüket csorgassák a gödörbe (*Odüsszeia* 10.516–530., 11.23–47.). Először maga Teiresziász jön hozzád a vérre – folytatódik Kirké tanácsa –, övele szólhatsz először, majd sorra a többi árnyal.

Ott ült hát a gödör mellett Odüsszeusz, kardjával a vérre vigyázva:

...

*Elhúnyt édesanyámnak is eljött ekkor a lelke,
Antikleia, leánya a nagyszivü Autolükosznak;
ő még élt, mikor én szent Trója felé kihajóztam.
Hát mikor itt láttam, szívemben szánva zokogtam;*

⁷ Héraklész különváltan tovább létező alvilági képmása (árnyéklelke) egy fokkal tovább bonyolítja a képmáslélek kérdését, de ennek a megvitatása most nem lehet a feladat. Lásd azonban ennek az írásnak a befejező mondatait!

*s még így sem hagytam, bármennyire fájt is a szívem,
jönni a vérhez, amíg nem szóltam Teiresziásszal.*

(*Odüsszeia* 11.84–89.)

Végül közelebb jön már a thébai jós, Teiresziász is, szép aranyos bottal, megízleli a sötét vért és mond neki igaz szót. Odüsszeusz elfogadja – és mint kiderül, meg is fogadja – a tanácsot, de marad még egy kérdése hozzá:

*Most pedig áruld el nekem azt és szólj egyenes szót:
elhúnyt édesanyám lelkét látom szemeimmel;
ott ül a vér közelében némán, és a fiához
nem tud szólni, hiába van itt, meglátni se tudja;
mondd meg, uram, hogyan anyám hogyan ismerhetne föl engem.*

Teiresziász tüstént adta a választ:

*Elhúnyt holtakból ha akárkit a vér közelébe
engedsz, az majd megszólal s mond néked igaz szót;
és ha a vért már megvonod, akkor visszairamlík.*

*vártam, meg sem rezzentem, s odajött az anyám és
itta az éjszinü vért. Rámismert nyomban utána,
és zokogó hangon hozzám szárnyas szavakat szólt:
»Drága fiam, hogyan érkeztél e ködülte homályba,
hisz még élsz. S meglátni nehéz élőknek e tájat.«*

(*Odüsszeia* 11.140–156.)

Családi beszélgetés után anyjáról-apjáról, felesége horgylétéről, fiának fejlődéséről, Odüsszeusz szívében fontolgatva akarta:

*elhúnyt édesanyám lelkét a karommal ölelni.
Háromszor nekiindultam, vágyódva erősen,
háromszor surrant ki kezemből, mintha csak árnyék
s álom volna. Szivemben az éles fájdalom erre
méginkább megnőtt, s szóltam szárnyas szavaimmal.
»Édesanyám, mért nem vársz rám, ki ölelni akarlak,
hogy Hádész házában is egymás karja öleljen
s még örömünkre betelhessünk a fagyos zokogással;
Vagy csak egy árnykép ez, mit a fenkölt Perszephoneia
küld hozzám, hogy még keserűbben nyögve zokogjak?«
Szóltam; s édesanyám ezt mondta azonnal, az úrnő:
»Ó, jaj, drága fiam, legbúsabb-sorsu a földön,
nem csal meg téged Zeusz gyermeke, Perszephoneia,
csak hogy a földi halandók sorsa haláluk után ez:
mert az inak nem tartják össze a húst meg a csontot,
mindezeket megemésztí a tűz, lobogó erejével,*

*rögtön, amint a fehér csontok közül életük elszáll,
s lelkiük, akárcsak az álomkép, röpül erre meg arra.»⁸*

(*Odüsszeia* 11.205–223.)

Rövid kitérő a 'nyugaton található' kimmer Ókeánoszhoz és az Alvilág bejáratához

Odüsszeusz alvilág-járásának 'menetrendje' jól ismert: Kirké boszorkányságaitól Hermész tanácsaival és éjszínű varázsgyökereinek segítségével menekülnek meg a társak. Bőséges lakomák és együttlétek után Odüsszeusz megelégteli a kerek egy évig tartó időzést, és így szól a varázslónőhöz:

*Kirké, váltsd be a szót és add meg, amit megígértél,
hogy hazaküldesz: mert már sürget az útra a lelkem;
s társaimé is, akik kedves szívemet zokogással
sorvasztják mindig, valahányszor távol időzöl.*

Kirké belenyugszik az olümposziak döntésébe (amelyet az arany-vesszős Hermész hoz hírül: *Odüsszeia* 10.277–307.), de közli a hőssel, hogy mielőtt hazaérnek egy más utat is kell járniuk: el kell menniük Hádész házához, s riadalmas Perszeponéhoz

*menetek innen, a thébai vak jós Teiresziásznak
lelkét kérdenetek: tudatát ő őrzi egészben:
eszmélést egyedül neki nyújtott Perszephoneia
holta után is; pusztá szökellő árny csak a többi.*

Odüsszeusz megrémülve kérdezi Kirkét:

*Mondd Kirké, ki vezethet el engem ez úttalan úton?
Hádészhoz soha senki nem ért még barna hajóval.*

Nyomban jött az isteni úrnő útmutatása:

*Isteni sarj, Láertiadész, leleményes Odüsszeusz,
gondolnod sem kell rá, hogy ki vezesse hajódat;
állíts árbocot és kifeszítve a hószinü vásznat,
ülj, s a hajódat az északi szél majd elviszi szépen.
Hogyha pedig már Ókeanosz széléhez elérték,
Perszeponé ligetére találsz alacsony halom alján,
hol sudaras nyárfák s meddő füzek magasodnak;
futtasd partra hajód mélyforgós Ókeanoszban,
és te magad Hádész nyirkos palotája felé menj.
Ott Akherónba Püriphlegethón ömlik bele és a
Kókütosz, mely a Sztüx folyamából ágazik arrébb,
és az a két zúgózaju víz szirtnél szakad egybe;*

⁸ Ezekből a sorokból lehetne olyan következtetést is levonni, hogy az árnyéklélek-képzet csak a halottégetés szokásának megjelenésével együtt kialakult képzet volt, amely az *elégetett test* alakját örizte meg. A magam részéről ezt a feltevést nem tartom valószínűnek.

*innen eredj csak előre, te hős, ahogy intelek, ássál
gödröt, légyen a hossza s a szélessége könyöknyi,
áldozatul tölts körbe italt valamennyi halottnak,
tejjel mézet előbb, azután édes borított is,
harmadszorra vizet, s fölibé a fehér daralisztet.*

(*Odüsszeia* 10.504–520.)

Ez a kérdés és részlet mindennél jobban mutatja, hogy milyen erős régészeti vetületei lehetnek a lélekkultuszoknak, alvilághiteleknek és alvilág-járásoknak. Lefkasz és Korfu között, a Jón tenger partjától nem messze folyt és folyik nagyjából északról délre az *Akherón*, a *Kókütosz* (mai neve Mavrosz) és a *Püriphlegetón* (Vouvosz), és viszik vizeiket a hajdani Akherúszia tóba (amelynek partjain ma is sudaras nyárfák és meddő füzek nőnek). Theszprótia eleai-epiruszi földje ez, ahová már Kr. e. 2000 körül megérkeztek az első görög törzsek, és 1550 táján megépültek az első műkénéi telepek is. Az ókorban a tó fölös vizét kis folyó vezette az akkor még közeli (manapság jórészt feltöltődött) Ammoudia-öbölbe, amelynek északi fokán volt hajdan *Khemierion* kikötője. Erről írt annak idején Thuküdidész, amikor beszámolt a korfuiak és a korünthosziak között 433-ban lezajlott tengeri csatáról (*Thuküdidész* I.46.3–4.).⁹

Odüsszeusz és emberei Alvilág-kereső útjukon erre a nyugati vidékre érkeznek meg egy naplementekor:

*És a sötétkékoru hajó mögül íme kísérő
jó szelet is küldött az utunkra, vitorladagasztót,
széphaju Kirké, félelmes, zengőszavu isten.
Elrendeztük egészen a bárkánk fölszerelését,
s ültünk: szél meg a kormányos vitték csak a bárkát.
Rajta egész napon át feszesen duzzadt a vitorla.
S már a nap is lebukott, árnyékba borultak az utcák,
ekkor elért a hajónk is a mélyvizü Ókeanoszhoz.
Ott van a kimmeriosz nép városa, lakhelye, ködbe
és felhőbe takartan; a nap rájuk soha nem néz,
és sohasem fénylik sugarával az égi magasból,
sem mikor útnakered, föllépve a csillagos égre,
sem mikor aztán újra a föld fele fordul az égről;
vésteli éj feszül egyre e gyarló földilakókra.
Ott futtattuk a partra hajónkat; ...*

(*Odüsszeia* 11.6–20.)

Az *Odüsszeia* utolsó énekében a legyilkolt kérők lelkei

*Ókeanosz sodránál, Leukasz szirtje tövében
mentek el ők, meg a nap kapuján át, és hol az álmok
népe tanyázik: az aszphodelosz-réthez hamar értek,
mert ott laknak a lelkek, az emberek árnyai együtt.*

(*Odüsszeia* 24.11–14., KERÉNYI 1988. 67.)

⁹ A részletekre DAKARIS 1993. 1–8.

Itt volt ugyanis az Alvilág egyik bejárata. Vergilius-Aeneasnak a Sibyllához intézett szavaival:

*Hisz – mint mondják – itt, a setét Acherón mocsarának
Földre törése körül van a Holtak Urához az ajtó;
Nyisd meg e szent kaput és oktass ki a mélybe leszállnom.*

(VERGILIUS: Aeneis VI.107–109.)¹⁰

Az Ókeanosz partján – tehát messze napnyugaton az Akherón mocsaránál – lett volna a kimmeriosz nép városa és lakhelye: *Κιμμερίων ἀνδρῶν δημός τε πόλις τε?* Annak az Ókeanosznak a partján, amely nemcsak a görögök lakta földek legnyugatibb részétől nyugatra feküdt, hanem sokak szerint a lakott földek legeslegszején, tehát messze-messze nyugaton, a Heszperidák kertjénél?

Minden, a kimmerekre vonatkozó ismeretünknek ellentmondana ez, hiszen nem csak a görög, hanem az asszír forrásokból is pontosan tudjuk, hogy a kimmerek nem a távoli nyugatról, hanem északról, a sztyeppék felől – a Kaukázuson át – fenyegették támadásaikkal a Közél-Keletet már Kr. e. 680 tájától kezdve (KUHRT 2007. 22., 27., 36. – további irodalommal).¹¹

Az ellentmondás megoldása már az ókorban megszületett. Mint azt *Martialis* megállapította, ennek a (ma is) *Chemierion* nevű helynek a pontos olvasata nem *kimmer*, hanem a latin *Chimerinus*, a görögben *Khemierion*. Hivatkozott egy Kr. e. a III. században élt görög grammatikusra, *Proteas Zeugmatites*re, aki Homérosz eme helyének korrekcióját javasolta (*censeamus vocis originem ad hunc modu explicare*) (DAKARIS 1993. 9.).¹² Odüsszeusz tehát alvilági útján nem a (keleti) Kimmériában, hanem valóban napnyugaton, ebben a *Khemierion*-öbölben kötött ki. A *Khemierion* név etimológiáját egyébként nem ismerem. A szóbeli, majd az írásos hagyomány tévesen azonosította ezt a valóban nyugati helyet a keleti kimmerek földjével, a csaknem hasonló hangzású *Kimmerionnal*, és ez a téves lokalizálás a Homérosz-kiadásokban és kutatásokban általában máig megmaradt. Például Devecseri Gábor fordításában is. A helynevek (és részben a környezeti viszonyok) „egybevágása” oly pontos, hogy *Pauszaniasz* úgy vélte, „Homérosz látta ezt a vidéket [Theszprótiia földjét], és volt olyan bátor, hogy ennek alapján írja le Hádészt, sőt a theszprótiiai folyók nevét is átvette.” (*Pauszaniasz* I:17.5.)¹³

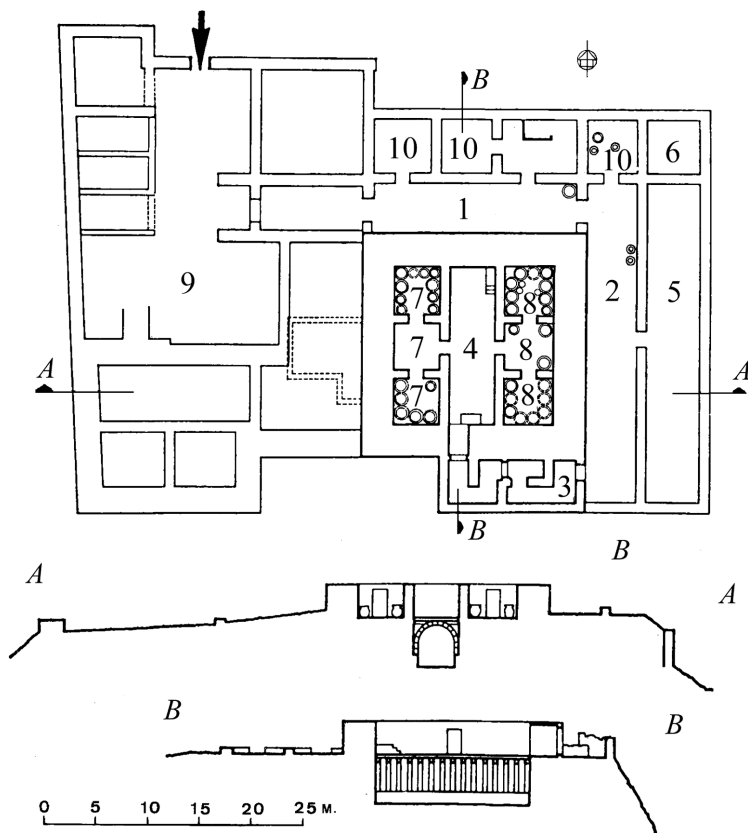
Az 1958–1964 és 1976–1977 között folytatott régészeti ásatások azután az Akheruszia tó partján emelkedő sziklaormon, egy XVIII. században épült (kibővített) Szent János monostor és a hozzá tartozó temető alatt feltárták egy ókori jóshely és beavatási hely (*nekromanteion*) maradványait. Egy olyan szentélyt (1. kép), amelyet a legnagyobb titokban azok kereshettek fel, akik valamilyen kapcsolatba akartak lépni a halottak szellemeivel, árnyéklelkeivel. Ahol minden jel szerint Odüsszeuszéhoz hasonló áldozatot mutathattak be. Elmés mechanikai szerkezet még a halott lelkeket ábrázoló képmásokat is megjelenítette: a magasba emelte a teljes csöndben és jótékony sötéttségben érkező megtisztulóknak, akiknek drogtartalmú növények is segítségükre voltak a megfelelő

¹⁰ Vergiliusnál a képmáslélek több helyen is szerepel: II.161–167., V.740–745., VI.292–295., VI.451–453., VI.700–702.

¹¹ Az egyik legkorábbi akkád nyelvű ékírásos forrás Eszarhaddon uralkodásának idejéből (681–669 között) Ninivéből származik, amelyben az uralkodó Samas istentől kérdezi, hogy egy bizonyos *Kastaritu* vagy *Karkassi* seregei el fogják-e végül foglalni a *Kisassu* vagy *Kiseszim* nevű mőd erődöt (KUHRT 2007. 27–28.).

¹² A modern tudományban legelőször BECANUS 1569. Plantini. P. 367: *Proteas Zeugmatites tuetos, non Cimmerios, sed Chimerios scribendo.*

¹³ Borzsák István sok latin forrásadatot sorolt fel „az antik pokollal” és Odysseus alvilágjárásának kiindulópontjával a „ködbe és felhőbe burkolt” kimmeriosokhoz, miközben a források egy része *χημερίων*-t írt *Κιμμερίων* helyett. Ő egy olyan megoldást fogadott el, hogy a nyugati kimmeriosok nem többet jelentenek, mint az Alvilág rómaiak-latinok által elgondolt bejáratát a *lacus Avernus* környékén, Baia vagy akár Cumae mellett (BORZSÁK 1996A. különösen 141–142.). Borzsák az itt bemutatott megoldást nem ismerte.

1. kép

Az akheróni nekromanteion (halotti jóshely) alaprajza (DAKARIS 1993. Fig. 5 alapján) 1: északi folyosó; 2: keleti folyosó; 3: labirintus; 4: központi szentély; 5: külső folyosó; 6: purifikációs helyiség; 7: keleti folyosó; 8: nyugati folyosó; 9: központi udvar; 10: szállások

pszichésállapoteléréséhez (DAKARIS 1993. 10–31.). Jelenleg a Kr. e. VIII. századból valók a szentélykörzet legkorábbi leletei, és érdekes kérdés, hogy az Odüsszeia rögzülése, majd írásban rögzítése idején a szentély ismerete lehetett-e hatással a költői műre.

Az ókori görögök felfogása szerint az Alvilágnak több helyen is volt bejárata. Így mindjárt ezen a helyen, az Akherón tavánál vagy Athén közelében egy mocsaras részen, az Akropolisztól délre, ahol Dionüszosz feljött az Alvilágból, majd az új bor ünnepei után visszatért oda; Lernában egy hasonló helyen (MAKKAY 2009. 58–59.); Poszeidón szentélyénél a Tainaron foknál egy hasadéknál (a Peloponnészosz legdélibb pontjánál); Hermionénál Argoliszban, Koroneianál Boiótiában, a Pontosz déli partjainál Herakleia közelében, Itáliában Cumae-nál. A szóban forgó helyek általában mocsaras vidékek, sziklahasadékok vagy barlangok voltak (DAKARIS 1993. 12.). Az Alvilágnak nyílt bejárata a Meótisznál is (MAKKAY 2009. 63–64.).

Ilyen volt az ókori Rómában a *Tarentum* vagy *Terentum* is, az a hely a római *Campus Martius*-on, ahol évszázadonként egyszer (vagy akár kétszer is) a *ludi saecularis* (*ludi Tarentini*) szertartásait bemutatták. A történeti időszakban ezek olyan játékok és szertartások voltak, amelyeket a római állam rendezett egy nagyjából századévnnyi időszak végének és egy új kezdetének a megünneplésére. A színhely a *Tarentum*, tehát a halottak kultuszának helye volt, maga az oltár pedig a *mundus*: egy általában zárt, és csak a halottak évente vagy fordulóik idején rendezett ünnepére felnyitott gödör, amely a római hit szerint a *di inferi* számára szolgált áldozó helyként.¹⁴

A halottak ünnepének és az évszázadi szertartások helyének az összefüggése pedig azon alapult, hogy magának a *tarentumnak* a jelentése átvitt értelemben 'sír, temetkezés, földalatti kultusz-hely a temetkezésnek hozott halotti áldozat számára': de a *Tarentum* eredetileg a 'crossing place', tehát az a pont, ahol az élet keresztezi a vizet, átlép a halálba.¹⁵ Ez a bejárat az Alvilágba. Mondjuk egy olyan sírgödörön át, amelyhez halotti áldozat is társul. Ezeket az emlékező áldozatokat a halál

¹⁴ Georg Wissowára utalással WATKINS 1995. 349–351.

¹⁵ WATKINS 1995. 347–353.: the Indo-European doctrine of final things says: *what is crossed over, overcome, is death*. WEST 2007. 389. – további adatokkal.

(temetés) utáni valamilyen évfordulón – talán évenként – mutatták be a sír közelében (vagy egy ahhoz tartozó gödörbe), és ehhez kellett kinyitni a lezárt áldozati gödröt.¹⁶ A római Marsmezőn volt ezen túl egy földrepedés, amelynek *Tarentum* volt a neve, és e mellett tartották meg a *ludi saecularis* játékeit. Martialis egyik epigrammája egy olyan asszonyt említ, akinek szerencséje úgy hozta, hogy két ilyen évszázados ünnepségen is részt vehetett (*Martialis* X:63.). Az alvilággal kapcsolatos jóshely a római irodalomban különösen a 'kimmer Sibyllá'-hoz kötődött. Ezek egyike – az Alfvilág bejárata – az Avernus-tó mellett volt, Baiae és Cumae között, ahol a monda latin változata szerint Odüsszeusz alvilági útját elkezdte. A 'kimmer' jelzőből világos, hogy a római motívum görög előzmények alapján alakult (WISEMAN 2008. 56., további részletes ókori latin irodalommal – pl. *Lactantius: Div. Inst.* 1.6.10., *Varro: Antiquitatis rerum diuinarum* fr. 56a Cardauns –, amelyek szintén nem szerepelnek Borzsák István rövid jegyzetében).

Dienes István régészeti tanulmányai az ősi magyar lélekformákról

Nos, ezzel a hosszú bevezetéssel elérkeztünk oda, ahová gazdag életpályájának második felében Dienes István már eljutott: a honfoglaló magyarok, tehát a magyarság lélekhiedelmeinek vizsgálatához, régészeti, néprajzi és nyelvtörténeti adatok és sajátságok alapján.

Dienes István munkásságának és életének máig kizárólagos krónikása, Bóna István azt állapította meg, hogy Dienes István 1971 után lelkiismereti válságba került, amely válság „1975 körül arra kényszeríti, hogy felhagyjon a régészet művelésével. Mi több: annyira szembeforduljon vele, hogy két évtizedig még barátai se tudják rávenni arra, hogy akárcsak beszéljen a régészetről.” (BÓNA 1997. 17.) Sőt, „a hetvenes évektől kezdett tudathasadásossá válni viszonya történettudományunkkal is.” (BÓNA 1997. 18.)

Jómagam sem a régészettel való szakítását nem tapasztaltam, sem tudathasadását, de nem magamra akarok itt emlékezni (mint általában Bóna István szokott az általa írott nekrológokban), hanem Dienes Istvánra.¹⁷ Arra szeretnék tehát emlékeztetni, hogy bibliográfiájának – teljes életművének – 127 tételéből az utolsó 40 (88–127, a kéziratban maradtakat is beszámítva) így oszlik meg, kétszer kilenc évre bontva:

	1977–1986	1987–1995
	24	16
Ebből a 40 tanulmányból és kéziratból vallástörténeti kérdésekkel (a lélekhiedelmekkel és a sámánhittel) foglalkozik:	13	2
a rovásírással:	0	6

A legutolsó keltezett és megjelent (már posztumusz) tanulmány évszáma 1996, az utolsó kézirat keltezése pedig 1992. december 7.

Ezekből a – nem részletes – adatokból (amelyek például nem mutatják a tanulmányok terjedelmét) én azt a következtetést vonom le, hogy *Dienes István 1975 táján egyáltalában nem hagyott fel a régészet művelésével*. Ellenkezőleg, addigi munkásságához viszonyítva éppenséggel új régészeti stúdiumokba fogott:

- elsősorban vallástörténeti kérdésekkel kezdett foglalkozni,
- így a sámánizmussal és a lélekhitel,
- valamint a rovásírással.

¹⁶ A szokásnak figyelemre méltó őskori előzményei vagy megfelelői vannak, de ezekkel most nem lenne célszerű foglalkoznom; részletesen MAKKAY 1992. 226., MAKKAY 2008. 181.

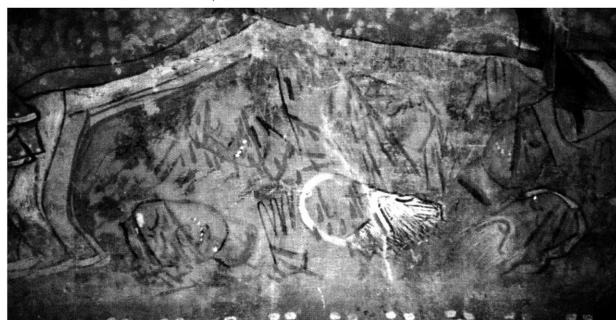
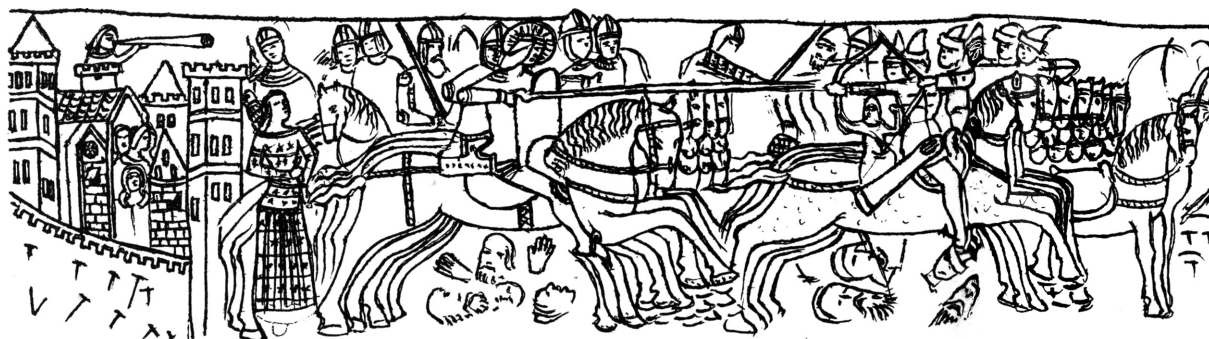
¹⁷ Dienes István egyik kor- és pályatársa, Erdélyi István minden ok nélkül arra következtet, hogy Dienes István testi-lelki problémákkal küszködött, amelyeket szenvedélybetegségei okoztak (ERDÉLYI 2009. 80.). Mind Dienes István, mind Erdélyi István egyéniségének ismeretében utóbbi véleménye utólagos rágalomnak, nem pedig valós visszaemlékezésnek tartható.

Mind a három kérdéskörben szigorúan koncentrálni a honfoglaló magyarság hagyatékára.

Jómagamat aligha lehet azzal vádolni, hogy kizárólag csak a régészet előkelőnek tartható, elvont területeivel foglalkoztam, hiszen tízezerrel tártam fel, mostam meg, tanulmányoztam és rajzoltam le a sáros, kopott, törött, jelentéktelennek látszó őscserepeket. De mégis az a véleményem, hogy a lélekhit vizsgálata akár elvontabb, nehezebb, sőt akár elegánsabb régészeti stúdium is lehet, mint koszos cserepek, rozsdás vasdarabok és csontszilánkok, netán övveret-darabok esetenként önmagukért történő vizsgálata. Mindenesetre fontos archaeológiai tevékenység!

Komoly régészeti stúdiumnak tartom tehát Dienes István két, sőt három, 1978-ban megjelentetett írását a honfoglaló magyarok lélekhiedelmeiről, mások mellett régészeti bizonyságok alapján. Ennél a kérdésnél találkozunk tehát Dienes István pályája az előbb Homérosz alapján röviden bemutatott, súlyos dolgokat feszegető elgondolásokkal.

Kiindulópontja annak a megértése volt, hogy *Bulcsú* karcha miért követelte vissza olyan makacsul megölt közeli rokona (öccse vagy unokaöccse) levágott fejét Cambrai belgiumi város ostromakor 954 áprilisában. A fiatal férfi a város kikémlésére indult el, de társai magára hagyták, és emiatt a hősiésen védekező – de túlzottan elbizakodott – lovast a városi harcosok elfogták. Fejét levágták és lándzsára szúrták, s a legmagasabb városfalra kitűzték. A magyarok még azt is felajánlották, hogy a fej ellenében minden foglyukról és zsákmányukról lemondanak, de az ajánlatot a cambraiak nem fogadták el, mire a támadók hatalmas pusztítás közben déli irányban elvonultak (HKÍF 1995. 242–243., KRISTÓ 1986. 40–41.).¹⁸

2. kép

A rimabányai Szent László freskó részlete: a lovak lába alatt emberi fejek (LÁSZLÓ 1993. 187–188. kép és MADAS–HORVÁTH 2008. 389. oldali középső kép alapján)

¹⁸ Ebben az írásban nem foglalkozom a lélekvesztéses betegség gyógyításával, a koponya szertartásos megnyitásával, amely Dienes idevonatkozó tanulmányainak lényeges része (DIENES 1978A. 197–222.). Arról nem lenne érdemes vitát nyitni, hogy inkább Bulcsú öccsének a sorsa, avagy a trepanálás szokásának a magyarázata vezette-e el Dienes Istvánt a honfoglalók kettős lélekképzetének a vizsgálatához (vö. BÓNA 1997. 18.).

Dienes István jóval 1977 előtt felismerte ennek a kérdésnek a lényegét, hiszen 1975-ben a budapesti IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus alkalmából írott tanulmányában már részletesen foglalkozott vele (DIENES 1975. 83–84.). Ebben olyan megállapításokat is tett, amelyekre később sem tért ki ennél részletesebben:

csakis a megkettőzött lélekhit készíthette „a 954. esztendőben Franciaországba elvetődött magyar seregvézért, ... *Bulcsút, hogy Cambraiban öccsének a vár fokán dárdahegyre tűzött fejéért*^[19] cserében hadjáratának minden addigi zsákmányát odaígérje. Csábító ajánlatát nem fogadták el, mivel Nyugat népei fokozatosan ráeszmélhettek, hogy a magyarokat elrettenti vállalkozásaiktól, ha elesett társaik – különösen a kiemelkedő személyek – koponyáját nem menekíthetik magukkal. *Alighanem szerepe volt a felismerésnek abban, hogy 955-ben Augsburgnál a legendás Bulcsú karhász, Lél és Súr tetemének a bitófán kellett elszáradnia. Így árnyékuk is odaveszett, a magyarság minden titkába-dolgába beavatott hősök testestül-lelkestül megsemmisültek. Az öccse koponyájáért [levágott fejéért] minden áldozatra kész Bulcsú történetét hallva egy minuszinszki hősenek ötlük eszünkbe. Ott arról esik szó, hogy a hősnak egy szörny veszi fejét, és magával viszi azt az alvilágba. Húga ereszkedik alá az elrabolt koponyáért az Irle kánok birodalmába, ahol erőpróbát tesz, hogy bátyja fejét visszaszerezze. Napvilágra is hozza a koponyát, és így sikerül feltámasztania fivérét.*” (DIENES 1975. 84.)

Dienes István akkoriban készítette erről írott nagyobb tanulmányát, amikor 1976-ban opponensként részletesen elemezte Bálint Csanád 1976. szeptember 2-án benyújtott kandidátusi értekezését (DIENES 1978B. 107.). Az egyik szakmai kommentár (Németh Péteré) az volt eszmefuttatásához, hogy az csak akkor állná meg a helyét, ha a kalandozások korából ismernénk koponya-temetkezéseket (DIENES 1978B. 110.). Szinte kapóra jött tehát az az adat, amelyet éppen Bálint Csanád disszertációja idézett fel a Száva torkolata közelében feltárt batajnyci X–XI. századi temető anyagából. Ennek a több száz síros kora Árpád-kori soros temetőnek az egyik sírsorában 9 magányos emberi koponyát is feltártak, amelyeket Dienes szerint nyilván messzi földről menekítettek haza, hogy „a holtak bennük lakozó árnyai szeretteik körében folytathassák másvilági létüket” (DIENES 1978A. 196., DIENES 1978B. 110.). Nem lehet tehát – véleményem szerint – a véletlen műve, hogy a rimabányai Szent László falfestményen a lovak lába alatt levágott fejek hevernek (2. kép).²⁰ Bálint válaszában elsősorban a kronológiai nehézséget emelte ki (a XI. századi pénzekkel keltezett temető

¹⁹ Az ellenség levágott fejének karóra tűzése korai Árpádi törzsek között is szokásban volt. Erre utal a Szent László legendát ábrázoló templomi falfestmények egyike-másika. Ezek közül korábban csak a *szepesmindszenti* freskó karóra tűzött kun fejét említettem (MAKKAY 2009. 76–77. 22. kép), és elmulasztottam hivatkozni a *póniki* freskó karóra tűzött kun fejére (LÁSZLÓ 1983. 141., MADAS–HORVÁTH 2008. 108.), továbbá a *szentmihályfai* (Csallóköz) freskó hasonló részletére, ahol a kun karóba húzott fejét madár csipkedi (LÁSZLÓ 1993. 218. ábra, MADAS–HORVÁTH 2008., a 100. és a 383. oldalon lévő képek). A *vitfalvai* festményen a várban egy díszes kereveten történő *fejbénzés* mellett hosszú karón látható a kun levágott feje, szinte nőies arcvonásokkal (LÁSZLÓ 1993. 125., 130. képek, MADAS–HORVÁTH 2008. a 400. oldal felső képe, amelyről a szerkesztéskor éppen ezt a jelenetet vágták le). Érdekes, hogy a karóba húzott fej ábrázolása jelenleg csak négy északnyugat-magyarországi (mai szlovákiai) falfestményről ismert. – Ajtony fejét levágták, és elküldték István királynak: *cuius caput auferentes miserunt regi* (Szent Gellért püspök Nagy Legendája – ÁRPÁD-KORI LEGENDÁK 1983. 82., SRH II.491.). Az ellenség fejének levágása, karóra tűzése, és/vagy a nagy istennőnek történő feláldozása régi iráni szokás volt (vö. USTINOVA 1999. 86., 98.). A fejlevágás szokásának természetesen számos eltérő magyarázata lehet. Tudjuk például, hogy a Kr. u. IV. század elején, az úgynevezett Teng-kuo korban a kínai hatalom büntető hadjáratot indított a zsuán-zsuán nép ellen. Egy vereség után az egyik zsuán-zsuán törzs vezére – Wu-ki – elmenekült a maradékkal együtt. Egy Szung nevű kínai vezér nagy vereséget mért Wu-ki csapatára, és a vezért lefejeztette, hogy *halott kíséruül szolgáljon* (CSONGOR 1993. 20.). A mongolok titkos történetében is megtalálható szokás magyarázata szerint a Névtelen elmondja, hogy mikor Toktoa fia apjuk holttestét nem tudták eltemetni, sem pedig magukkal vinni, levágták a fejét, s azt vitték el. A holttest feje ugyanis egymagában is képes a halott egész személyiségét képviselni (LIGETI 1962. 165.).

²⁰ LÁSZLÓ 1993. 188. kép: mind a kun, mind a Szent Lászlói sereg lovainak lába alatt jól kivehetőek a fejek (vö. MADAS–HORVÁTH 2008. a középső kép a 389. oldalon). A csaták után a levágott fejeket mind a győztesek, mind a vesztesek hazavihették és eltemethették, akár kilenc fejet is egyetlen temetőbe.

kezdetét hogyan lehetne visszavinni 40–50 évvel, hogy kalandozások kori koponya-temetkezésekről lehessen beszélni (BALINT 1978. 266.).

A lényeg ebből a vitából is kiderül: a lélekhittel kapcsolatos mindenféle Dienes-fejtegetések *nagyon is az archaeologia témakörébe tartoznak*. Másrészt az is nyilvánvaló – legalábbis számomra –, hogy egy X. századból adatolt pogány szokás tovább élhetett – és tovább is élt! – a XI. századi megkeresztelt, de lélekben még pogány magyarok körében. Másképpen nem lettek volna pogánylázadások, nem élt volna kegyetlen pogány módra Aba Sámuel, nem jött volna Vata, nem ölték volna meg Gellért püspököt és így tovább. A kérdésről felesleges is vitát nyitni, amikor tudjuk, hogy maga Levente herceg pogányként fejezte be életét, és pogány módra temetkezett dédapja, Taksony fejedelem mellé Taksonyban.²¹ Árpád egykori sírján kívül ez lehetne az a két fejedelmi sír, amelyeket elvileg keresgélni lehetne! Mondjuk valamelyik Varsány-pusztán a Dunától délkeletre haladó homokhátak egyikén-másikán. Taksony falut bizonyára nem véletlenül nevezték el *Toxun–Thocsun–Tocsun* fejedelemről, és mivel ez a név csak egyetlen egyszer fordul elő a X–XIII. századi személynév-anyagban (FEHÉRTÓI 2004. 763.),²² kétség sem merülhet fel, hogy sírja – ha még megvan – ott rejtőzik valahol a falu területén. Leventéével együtt! Hacsak nem a Kisalföld északi részén, Galánta közelében.²³ Az a kérdés, hogy az *ultra Danubium* kifejezést hogyan értelmezzük, mivel a Dunántúlról nézve mind Taksony, mind Galánta a Dunán túl fekszik.

Kristó Gyula roppant izgalmas cikkben foglalta össze a pogány sírhelyekre vonatkozó korai okleveles adatokat (amelyek sorában nem foglalkozott Levente dédapjának, Árpádnak a sírhelyével²⁴). A tárgyalt helyek között van a Geszteréd község határában keresendő *Pogansyer* nevű prédiium, amely „*talán a Geszteréd határában feltárt X. századi fejedelmi sír vidékére ... vonatkozott*” (MEZŐ–NÉMETH 1972. 49., KRISTÓ 1981. 22.).²⁵ Levente sírjához párhuzamként kínálkozik egy bizonyos *Gunreidi* sírja, amely (az 1075-ben kelt garamszentbenedeki oklevél szerint) a feltehetőleg Heves megyei *Fizegi víz* fölött lévő föld határában azon a dombon volt, ahol az ősök holttesteinek eltemetve: „*exhinc ad sepulturam Gunreidi in monticulo, ubi antiquorum corpora sunt sepulta.*” Kristó szerint nem lehet kizárni, hogy „*Gunreidi egy honfoglalás kori (X. századi) temető közelében temettette el magát*” éppen úgy, mint Levente herceg (KRISTÓ 1981. 23.). Gondolva itt Árpád fejedelem sírhelyének bonyolult történetére is, idézem Kristó Gyulát: „*Egy-egy ásatás esetleges sikere (amelyhez a pénz mellett jó adag szerencse is szükséges)*” nagy horderejű következtetésekre adna lehetőséget (KRISTÓ 1981. 22.). Pénz, jószerecse, türelem: elegendők lettek volna Árpád sírjának a felkutatására. Vagy kellett volna még valami más is? Igen: elszánás!

Dienes arra a megállapításra jutott, hogy az akkoriak hite szerint a koponya volt a lélek igazi foglalata, és magyar anyanyelvünk erre emlékszik vissza, amikor az *'eszed tokja'* vagy az *'eszed fazeka'* kifejezéseket használjuk. Mint írta volt, „*erről a magyar kutatók tollából sehol sem olvastam*” (DIENES 1978A. 171. – Hát?!). A további munka során kétségtelen bizonyossággá érlelődött benne, hogy a honfoglaló magyarságnál is megvolt, élt az Észak-Euráziából oly jól ismert ket-tőslélek-képzet (DIENES 1978A. 171.). Ami nem nagy csoda, mert a kétféle lélek képzeete általánosan ismert jelenség és fogalom a vallástörténetben (ROHDE 1925.).

²¹ SRH I.344.11–15.: *Et quia ipse Leuente catholice non vixit, ideo circa villam Toxun ultra Danubium est spultus, ubi iacere dicitur Toxun avus eius/suus more paganismo.*

²² Még Árpád személynév is előfordul néhányszor: 1237–1240-ben egy Árpád nevű udvarnokról tudunk, 1309-ből pedig a Szemere nemzetségből való Árpádról (FEHÉRTÓI 2004. 74.).

²³ Helynévként a Pest megyei Taksonyon kívül van (illetve volt) még egy másik Taksony–Tocsun: Galántától délre egy először 1210–1230 között említett *Tocsun* (KISS 1988. II. 609.).

²⁴ Levente sírjára lásd KRISTÓ 1981. 26–27.

²⁵ BÓNA 1997. 18. oldalon a kép Dienes Istvánt ábrázolja, amikor 1960-ban a geszterédi fejedelmi sír felfedezésének körülményeit tisztázta. Társaságomban, ugyanis a felvételt én készítettem, amiről Bóna természetesen nem tudósított.

Nagyon röviden összefoglalva, Dienes kétféle lelket különböztetett meg (általában, és a régi magyar hitvilágban különösen).

1) Testi lélek, testi lelkek, a szerv- és *lélegzetlélek*, *életlélek*, *lehelet-lélek*, *testlélek*, *énlélek*: különböző összefoglaló nevei annak a lélekfélének, amely az utolsó lehelettel a halálkor véglegesen eltávozik a testtől (és megszűnik létezni) (DIENES 1978A. 193.). [Kivéve talán az olyan félisteni eseteket, mint Héraklészé, akinek árnyékleke ugyan a halottak országában van, ő maga azonban az Olümposzon az istenekkel lakomázik.]

2) Az *árnyéklélek* vagy *képmáslélek*, *szabadlélek*, *álmólélek*, *révületlélek*, *elvesztett lélek*, *halotti lélek*, *sírszellem*, *kísértet*, *fejlélek*, *psziché-lélek* (a türk népeknél *tükörkép*, *képmás*, *árnyék*, *kép*), majd további alakulásában *sorslélek*, *védőszellem*, *védő-* vagy *sorslélek*, amely, mint az ember személyiségének anyagtalan hordozója²⁶ túléli a halált, sőt bizonyos életszerű funkciókat vagy jellegket is megőriz: például a megholt felismerhető árnyát vagy árnyékát(?). Sőt, mint láttuk, bizonyos feltételek mellett beszélő képességét is. A homéroszi Hermész-himnuszban a halottak árnyai – *az apró népség* – puha surrogással, sőt cirpeléssel (*tetrigyidi*) lebeg tova léttelenül (KERÉNYI 1988. 85.). Vergilius pedig úgy írta le Aeneas és a trójai Déiphobus találkozását, hogy a lelátogató látta Déiphobus csupa seb testét és embertelenül feltépett arcát, amely sebeket a nászszobába behatoló Menelaus ejtett rajta, mikor a danaószok feldúlták Tróját (*Vergilius: Aeneis VI:494–535.*, VERGILIUS 219–220.). A képmáslélek tehát megőrzi a testi sajátosságokat, viszont az anyagtól független lélekfajta. Kétségen kívül ez az a lélekforma, amely Odüsszeusznak az Alvilágban édesanyja, vagy akár Akhilleusznak Patroklosz alakjában, álmában jelent meg, amelyet hiába akart átölelni, kisiklott kezéből, mert anyagtalan. Dienes ezt a lélekformát a magyar *isz*, *iz* szó korai jelentésével azonosította (DIENES 1978A. 172., 176.).

Egy másik finnugor (például vogul) lélekféleség a testen kívül élő, bolyongó-vándorló árny (vagy egyik árnyéklélek?), például az *urt*, „*amely ha veréb vagy fecske alakú madárként, denevérként, hatlábú rókaként, esetleg [hajdani] tulajdonosa valóságos testi mivoltában [illetve emberalakban; lásd alább a vitfalvai és szentmihályfai Szent László falfestmények ábrázolásait!] a sámán vagy a rokonok előtt megmutatkozik, annak halála közeledtét adja tudtul, akihez tartozik.*” Itt a lélekmadár képzetéről van szó, amely egyes esetekben (de nem kizárólagosan!) aligha más, mint a képmáslélek anyagtalan formájának egy, mozgásra – főleg pedig repülésre – képes változata (*elszáll a lélek*). Ezt a felfogást azonban befolyásolta a lélegzet-léleknek örökre eltávozása. A helyzet alighanem még ennél is bonyolultabb, hiszen a madár alak éppen az árnyéklélek fő sajátosságát nem őrzi meg: az elpusztult test anyagtalan, de személyében felismerhető (sőt átölelhető!) egyéni emberi formája. Kapcsolat kereshető viszont azzal, hogy a halott (képmás)lelkét az Alvilágba szállító lények (és a testet felfaló keselyűk) szárnyasak (tehát madárszerűek): az etruszk női haláldémon (*Vanth*), a római fúriák (*Vergilius: Aeneis 7:408–410*), a görög erinuszok és a kérek vagy a háрпиák (EGELER 2009. 328–333.) és a szirének. Arra a kérdésre nem tudok választ, hogy ez a lélek már a halál beállta előtt is megmutatkozna, sőt jelentkezése jelezné a közelgő halált (mint azt Dienes feltételezte), bár mint lélegzet természetesen jelen van. A halál pedig éppen akkor következik be, amikor a lélegzet megszűnik (*utolsó lehelet, kileheli a lelkét*).

Viszont megállapítható, hogy a finnugor népek körében „*sehol sem az árnyéklélekre (képmáslélekre) – a pogányok valódi lelkére – használt szó maradt fenn az egységes [keresztény] lelekképzet meghonosodásakor, hanem az eredetileg 'lélegzetet, leheletet', majd 'életlelket' jelölő szó (mint például a magyar lélek) vált a keresztény lélekközpontú általánossá. Ennek csakis az lehet a magyarázata, hogy eleve a 'lélegzetlélek' volt a semlegesebb lélekféleség, míg az 'árnyéklélekhez' pogány vallásos elképzelések, sőt tanok fűződtek. ... A nyelvészeti, néprajzi, történeti megfontolások*

²⁶ A kifejezésekre és magának a fogalomnak a részletes leírására DIENES 1978A. 172., 194–195., 231.

első látszatra inkább mind amellet tanúskodnak, hogy a szabadlélek hiedelem csak a keresztény időkben enyészett el végleg.” (DIENES 1978A. 176–181., 185.)²⁷ Úgy vélem, Dienes István a kérdés eme részét végleges érvennyel vázolta fel és oldotta meg. Véleményét megfelelően bizonyítják a XIV. századi Szent László-freskók megfelelő ábrázolásai a halott testét elhagyó valamelyik lélekről, feltehetően az életlélekről (lásd lentebb!).

Dienes elemzéseiből világos az is, hogy az ősi finnugor-magyar árnyéklélek–képmáslélek kimutatásával szorosan a képmáslélek sokkal régebbi homéroszi fogalmához kötötte ezt a jelenséget, jóllehet kétségtelen, hogy *homéroszi tanulságokat nem használt fel.*²⁸ Nem vonnék le viszont olyan elsietett következtetést, hogy ezzel a munkásságával – amelynek keretében 1985-ig jelentek meg tanulmányai – nem régészeti tevékenységet folytatott. Egy 1980. július 30-án (Szent Jakab hávának végén) nekem küldött levelében a következőket olvashatni:

„Régen készülök írni egy dolgozatot a Halálról, most látom, hogy a Makkay Jancsi barátomnak írottak egy része akár e tanulmány részlete is lehet.” A levél első részében az is ott van, hogy *„az embereknek mindig homályos elképzelései voltak a halál utáni létről. A pogányoknak mégis meggyőződésévé vált, hogy az elköltözöttek testi mivoltukban vagy szellemi lényként valamiképp továbbélnek az Árnyak honában. ... Azt hiszem, ez volt a legemberibb, legelfogadhatóbb vélekedés a Halálról és az azt követő különös Öröklétről. Hogy a Földön való rövid életet miért követné valamiféle Örökkévalóság, ez megvilágítatlan marad, de egy efféle képtelenség alighanem hozzátartozik a hithez. – Nem vagyok bizonyos abban, hogy örülnék egy olyan Alvilágnak, ahol mindazokkal összefuthatok, akikkel e Földön is kapcsolatban voltam, ám ha ott is el lehet kerülni azokat, akiknek idefent hátat fordítottam, talán ez az állapot mégis elviselhető volna.”*

Az *„elköltözöttek testi mivoltukban vagy szellemi lényként”* kifejezés kiválóan foglalja össze az árnyéklélek fogalmát, és egyben világossá teszi, hogy Dienes István ismerte Odüsszeusz (vagy akár Dante) alvilág-leírásának egyik tanulságát: *„egy olyan Alvilág, ahol mindazokkal összefuthatok, akikkel e Földön is kapcsolatban voltam!”*

Kétségtelen tehát, hogy 1980-ban Dienes István tovább akarta kutatni az árnyéklélek–képmáslélek képzet ősi történetét, és minden bizonnyal elérkezett volna a homéroszi és finnugor-magyar lélekrendek összekapcsolásáig. Kutatásaiban bizonyára eljutott volna a hajdani Pozsony megyei Szentmihályfa templomának a Szent László legendát ábrázoló különös részletéig is, amelyen a lefejezés jelenetében a koronás László a kunt a hajánál fogja, miközben *annak lelke a száján át egy meztelen figura alakjában távozik* (LÁSZLÓ 1993. 218., 220. képek, MADAS–HORVÁTH 2008. 99., 383.). Dienes István hiányában most azután törhetjük a fejünket, hogy ez a távozó emberfigura a megölt kun életlelkét vagy továbbélő képmáslelkét akarta-e ábrázolni (3. kép). Mivel a képen az ember alakú lélek a szájon át távozik, minden bizonnyal az életlélekről (a utolsó leheletről) van szó. Feltételezem, hogy a jelenet nem a XI. századi besenyők vagy más sztyeppeiek, hanem a XIV. századi magyarság (tehát a freskófestők) hitvilágának egy fontos részletét jelenítette meg. Mint ilyen, a régi magyarság néprajzának mindmáig elhanyagolt, az illetékes nemzettudomány által még soha meg nem vizsgált részlete.

Még nehezebbnek bizonyulhat a vitfalvai freskó hasonló jelenetének értelmezése: ezen a lefejezés mellett egy ördögöt látunk, aki a vállán viszi a megölt pogány kun kárhozatra ítélt lelkét (a fentiek szerint inkább életlelkét, mint képmáslelkét) ábrázoló meztelen testet (4. kép).²⁹

²⁷ Dienes értelmezéseiben a lélekfogalommal kapcsolatos cselekmények időnként keverednek a fekete mágia cselekményeivel, a rontó bűvölésekkel (DIENES 1978A. 186–187.).

²⁸ Vö. azonban a *psziché-lélek* említését (DIENES 1978A. 195.), amely az antik lélek-fogalom ismeretét kellően bizonyítja.

²⁹ Ez a részlet László Gyula könyvében Hornyák László rajzán nem világos (LÁSZLÓ 1993. 125. kép), viszont jól kivehető MADAS–HORVÁTH 2008. színes képén a 398. oldalon.

3. kép

A szentmihályfi Szent László freskó részlete: a kun száján át távozó lélek ábrázolása (MADAS–HORVÁTH 2008. 99. kép alapján)

4. kép

A vitfalvai Szent László freskó részlete: az ördög vállán a halott kun lelke meztelen figura formájában (MADAS–HORVÁTH 2008. 398. oldali alsó képek alapján)

A fától jobbra lévő, már lefejezett test a halál pillanatában még nem indult enyészetnek, és ezért tépkedhetik húsát madarak és egy ágaszkodó kutya (5. kép). Fontos körülmény, hogy a fa tövében fekvő halott kunnak már le van vágva a feje, viszont a karmos lábú ördög hátán a másvilágra távozó kun (*elvitte az ördög*) ábrázolt lelkén ott a fej. Ez tehát a halálnak az a pillanata, amikor az életlélek eltávozik a holt testtől, tehát az utolsó lehelet (*kileheli a lelkét*), amit a vitfalvai festmény két egymás melletti jelenete pontosan ábrázol. Vagy a teljes távozó test a fejjel (miközben a holttest feje már le van vágva) mégis a megmaradó képmáslélek? Azt viszont nem az én feladatom eldönteni, hogy a hazai néprajztudomány és vallástörténet a vitfalvai kitűnő ördögábrázolást beiktatta-e már vizsgálódásának tárgyai közé.

Gyanítom, hogy még nem. Dienes István ilyesmiről írta azt, hogy „erről a magyar kutatók tollából sehol sem olvastam” (DIENES 1978A. 171.). A kérdés óvatosan kezelendő, mert azt is olvashatjuk, hogy a képmáslélek, „akárcsak az álomkép, röpiül erre meg arra” (*Odüsszeia* 11:205–223.), elméletileg tehát arról is szó lehet, hogy mégis a megölt leányrabló képmáslélekét ábrázolta a mester.

E munka tervezett kereteit meghaladná, ha kitérnénk a *képmáslélek* – a *psyché* – antik fogalmának ember alakú ábrázolásaira is. Így csak Kerényi Károly ama fejtegetéseit idézzük, amelyeket a nevezetes szmirnai síremléssel kapcsolatban tett: egy bizonyos *Lysandra*, *Alexandros lánya* sírkövééről. A gomba formájú phallikus síremlék (a Kr.e. II. századból) két oldalán alul egy-egy kutya

5. kép

A vitfalvai Szent László freskó részlete: a kun vitéz halála (MADAS–HORVÁTH 2008. 399. oldali alsó képe alapján)

látható, a lélekvezető Hekaté kísérő állatai. A felső részen „a halott Démétér-szerű trónoló alakja jelenik meg, mellette kis szolgálólány, két oldalán egy-egy szárnyas lény koszorút és szent szalagot nyújt át neki. Pillangószárnyuk jelzi, hogy 'psychék', a lélek emberi alakot

öltött képviselői. ... A pillangót görögül, akárcsak a lelket, psychének hívják, ... az éjjeli lepkéként tovaszálló psyché (e görög szó kettős jelentése, amelyek közül nyilván a 'lélek' a korábbi, és a 'pillangó' másodlagos, egyetlen más nyelven sem adható vissza) ... (KERÉNYI 1988. 109–110.)

Nekem különösen tetszik az ördög két furcsa keze és két különös lába, amely a Magyar Anjou Legendáriumban nagy ragadozó madár (dögkeselyű?) hármaskarma.³⁰ Csak emlékeztetőül: a Legendárium egyik László-miniatúráján (6. kép) László király az oltár keresztjével védekezik, és azzal kergeti el a halott lelkére ácsingozó ördögöt, amely el is menekül (Ladislaus *portabat crucem contra demonem*) (ANJOU LEGENDÁRIUM 1973. XLIV: 9. kép). Mégis az a valószínűbb tehát, hogy a két falfestmény-jeleneten a halott örökre eltávozó életlelkét ábrázolták a festők?

Dienes viszont valamiért már nem valósította meg ezt a régészeti kutatási tervét (pedig még 17 éve lett volna rá³¹). Nem hagyott fel viszont 1975 táján sem a régészkedéssel! Elvégre egy honfoglalás kori sírban

6. kép

Az Anjou Legendárium egyik László-miniatúrája: László király az oltár keresztjével kergeti el a halott lelkére ácsingozó ördögöt (ANJOU LEGENDÁRIUM 1973. XLIV: 9. kép alapján)

³⁰ A vitfalvai ördög karmosnak rajzolt lába téves értelmezés (LÁSZLÓ 1993. 125. kép, MADAS–HORVÁTH 2008. 398. oldali kép).

³¹ Ennek egyik okát abban látom, hogy Dienes István valamikor a nyolcvanas évek elején előadást tartott a Néprajzi Társaság egyik ülésén (az Eötvös Kollégium Könyvtárában, amelyen jelen voltam). Legjobb emlékezetem szerint a hallgatóság teljes értetlenséggel fogadta mondanivalóját, és Dömötör Tekla – szokásához híven – valóságos ostobasághalmazt adott elő hozzászólásában. Felteszem, hogy Dienes ez rettentette el a további kutatástól.

a hegyével felfelé betett szablya, a sír földjébe vágott balta, a hasra tett sarló vagy a talp alá tett kés – mindegyik kiváló archeológiai leltári tárgy! – nem csak egy rozsdás avagy szépen restaurált vasdarab, hanem a túlvilágról – az árnyékvilágról – alkotott egykori képzetek tanúja és egyben bizonyítéka is.

Hasonlóképpen, a nyolcvanas években megjelent rovásírásos cikkekről sem merném merészen kijelenti, hogy nem régészeti jellegű tanulmányok. Megemlítem talán azt a körülményt, hogy a (székely) rovásírást ma már nem tekintjük XV. századi tudóskodó reneszánsz történelemvizsgálók konstrukciójának (SÁNDOR 1992. 80–83.), mint azt hírneves kutatók sokáig vélték, hanem szaporodnak az ősi források, melyek között vannak régi templomok falára bekarcolt rövidebb-hosszabb feliratok. Lesznek majd még régebbiek is: olyasféle írások, mint a szarvasi tütartóra és a homokmégyi nyeregveretekre bekarcolt sorok, amelyek viszont kizárólag csak szorgos régészkedés révén kerülhetnek elő. A székely-magyar rovásírás további kutatása tehát ugyancsak – és az idő haladtával egyre inkább – régészeti stúdium, amely paradigma-váltásban Dienes István fontos szerepet játszott.

Maga Dienes István a következő megjegyzést fűzte rovásírásos tanulmányainak kezdetéhez: „*Visszahallom, hisz sutyorogják, de szemembe is mondják a kollégáim incselkedve, sőt még egynémely barátom is csúfondároskodott velem, hogy ez biz' már a komolyabb öregedés jele, hogy a rovásírással kezdtem el foglalkozni. Epésen céloznak arra, hogy a boldog emlékezetű Csallány Dezső bátyámuramat (akinek ráadásul egy ideig utóda is voltam Nyíregyházán a múzeumigazgatói székben) pályája utolsó szakaszában szinte kizárólag a rovásírás témaköre vonzotta. Aligha tagadom, benne vagyok a korban, mégis ki kell ábrándítanom évődő ismerőseimet: ez a témaválasztás nem függ össze életéveim szépen gyarapodó számával. Dolgozatomból majd kitetszik, voltaképp nem én választottam a témát, hanem a téma választott ki engem, még 35 éves fővel, 1964-ben. Az alább tárgyalandó fontos leletet a véletlen ugyanis egyszerűen rám testálta, éppen életem delelőjén, azaz egy olyan életkorban, amikor pont egyidős voltam azzal a Nagy Gézával, a régészjelődők legnagyobbikával, aki 1855-ös születésű lévén, épp 35 éves korában, 1890-ben elsőként pendítette meg a székely rovásírásnak az Orhon vidéki türk feliratokkal való szoros kapcsolatát.*” (DIENES 1992. 31.)

Árpád sírja

Végül a talán legfontosabb! Dienes István hagyatékában megmaradt egy 74 oldalas, szépen gépelt és átjavított kézirat, melynek címe *Árpád nagyfejedelmünk sírja*. Tudjuk, és tudtuk is, hogy a legtöbbször által szeretve tisztelt Dienes István egész – korán véget ért – életében hihetetlen szorgalommal kutatta Árpád sírjának történetét. Annak idején, amikor a Széchényi Könyvtár még a Nemzeti Múzeum épületében volt (mint a Nemzeti Múzeum Könyvtára), a könyvtár munkatársai a ritka és régi köteteket is kiadták neki, és dolgozószobájában gyöngybetűivel gondosan másolta a forrásokat (xerox-masínak akkor még nem voltak). Ezek a másolatok most csaknem fél méter vastag kötegben várják, hogy egyszer átolvassa őket valaki. Hatalmas terjedelmű kézírásos jegyzetei alapján³² hozzá is fogott tanulmánya megírásához, de ... *valamiért feladta*. Ennek a feladásnak egy-két – de nem minden! – körülményét talán Bóna István nekrológiájából tudhattuk volna meg, ha legalább körvonalazta volna az általa vélt okokat (ő feltehetően azok közé tartozott, akik nem fogadták el – és így kudarcra ítélték – Dienes elgondolásait).

Amikor az „*Árpád-sírja*” kudarc nyomán rájött, hogy nem a régészek leletei bizonyíthatatlanok, hanem a történészek elméletei, ismét nem maradt más lehetőség: *valami mással kellett foglalkoznia*.” (BÓNA 1997. 18.) A rejtélyes mondat imperatívusát (‘kellett foglalkoznia’) és az ismétlődést

³² A kézirat anyag a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában van.

magam sem értem. Bóna István az írását ennél a résznél a honfoglalók kettős lélekhitével foglalkozó tanulmányokkal folytatja, és szerinte Dienes István valamikor 1978–1980 táján hagyott (volna) fel az Árpád-sír kutatásával. Én azt sejttem, hogy az egyik ok Györffy György személye és véleménye lehetett, de ezt a véleményemet nem tudom bizonyítani. Dienes Istvánról tudnunk kell, hogy Györffy György feltétlen tisztelője volt, és a neki nem tetsző fejtegetéseket általában azzal utasította vissza, hogy Györffy Gyurkának nem ez a véleménye.³³

Lehetséges, hogy Bóna István egyik megjegyzésében rejlik a megoldás lehetősége: „*Ma már világos, hogy [Dienes] élete nagy változásában – ha úgy tetszik, törésében – a két utolsó ásatás is döntő szerepet játszott. A kezdetben Árpád fia Tarhos íjászai temetőjének remélt Magyarhomorogon neki már az 1971 előtti években rá kellett döbbsennie arra – amire e sorok írója [tehát Bóna István] egy Magyarhomoroggal azonos köznépi temető [Rácalmás] ásatásain 1976–1995 között ugyanolyan 'törvényszerűen' rájött –, hogy a magyar honfoglalás kor régészeti kutatása menthetetlenül egyoldalúvá vált a XIX. századi nemesi szemlélet következtében: csak a szablyás, lovas harcosokat és cifra öltözetű asszonyaikat tartotta igazi magyarnak, csak az ő kis temetőik társadalmát, viseletét, életmódját, 'néprajzát' kutatta s még azt is hallatlanul egyoldalúan, 'szabályszerűnek' néhány szabolcsi temetőtípust véelve. Mint a honfoglalás és kora Árpád-kori temetőkorpuszok szerkesztője döbbenet ismerte meg a Kiss Attilától 1963–1967 között feltárt 1130 siros majsi köznépi temetőt, amelynek igazi jelentőségét mélyebben átlátta, mint ásatója és közzevője.^[34] Nyilvánvalóvá vált számára, hogy a honfoglalás korral foglalkozó archeológiánkat újra kell kezdeni, mondhatni az alapokról. Az is nyilvánvaló volt azonban, hogy erre egyelőre nem vagy alig lesznek vállalkozók, hiszen a világ legunalmasabb ásatásait kellene tervszerűen és országos méretekben elvégezni ahhoz, hogy új alapokat lehessen lerakni. Ő erre nem érzett erőt és elhivatottságot, nem kívánt szembekerülni a Pulszky–Hampel–Fettich–László nevekkel fémjelzett 'klasszikus' honfoglaló magyar régészettel, már csak azért sem, mivel ennek tudományos csúcsára éppen saját maga jutott fel; nem akart szembefordulni sem mesterével, sem önmagával.*” (Bóna 1997. 16.)³⁵

Nem kétséges, hogy itt annak a kérdésnek a felismeréséről vagy (Bóna részéről) inkább beismeréséről van szó, amit jómagam a meghaladott és születésekor is már halva született *dicsőség-tan* néven foglaltam össze (Makkay 2006. 8–18., Makkay 2006a. 76–80.). Lényege az a ma már általában elfogadott megállapítás, amelyet Vásáry István három évtizede fogalmazott meg, elsőként: „*A polgári liberalizmus az őstörténet-kutatáson is rajta hagyta bélyegét, bizonyos pluralizmust téve lehetővé. Az 1870–80-as években a modern finnugor nyelvhasználat és magyar nyelvtudomány megszületik. Első művelői e polgári tudománynak javarészt német és zsidó származású tudósok, akik a rendi-nemesi elfogultságok nélkül tudják a tudományos kérdéseket bogozni (Hunfalvy, Budenz, Munkácsi Bernát, Halász Ignác, Simonyi Zsigmond, Szarvas Gábor stb.). A magyar uralkodó osztály*

³³ Györffy György is feltétlen bizalommal volt iránta, amit többek között az is bizonyít, hogy tudomásom szerint csak Dienes Istvánnak – és Bóna Istvánnak – mondta el, mit tapasztalt azon az estén (1988. november 24.), amikor leányfalusi házában vacsorára és beszélgetésre (hiába) várta a nádfedeles jurtházával szemben lakó Szücs Jenőt. Legjobb emlékezetem – továbbá Dienes István és Bóna István egybehangzó elmondása – szerint Györffy azt állapította meg, hogy Jenő még soha nem parkolt azon a helyen, ahol azon az estén. Amikor bizonyos várakozás után átment Szücs szemben lévő házába, felakasztva találta. Szücsöt két nap múlva választották volna meg az MDF egyik alelnökének, és egy ilyen helyzet kétségen kívül azt sugallhatta neki (no meg azoknak, akik elhiszik), hogy önkezeléssel vessen véget életének, amelyre tudtommal soha senki semmiféle magyarázatot nem hozott nyilvánosságra. Eppen olyan öngyilkosság volt ez, mint Dienes István jó barátjának, Csengey Dénesnek a végzete! A Csengey temetésén elhangzott emlékbeszédek – pontosan emlékszem – különös halált emlegettek. Még Szabó Iváné is. Vajon hová kerülhetett Dienes és Csengey levelezése?

³⁴ Ismerve Bóna István negatív szerepét Kiss Attila végül Bécsben megjelent nagy tanulmányával kapcsolatban, ezt a Bóna-féle megjegyzést gusztustalannak tartom.

³⁵ Az én kiemeléseim (vö. Kovács 2011. 24. jegyzet). Megköszönöm Kovács Lászlónak, hogy megemlékezésének kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

hun tudata immár törökké finomított változatban él tovább. ... A millenniumi évek Magyarországa-ban immár van tehát egy európai színvonalú finnugor és magyar nyelvtudomány, mely a magyar őstörténeti vonatkozásokat is kora színvonalán fejtegeti, de a hivatalos közvélemény Beöthy Zsolt volgai lovasának mitikus igézetében él, a magyar törökös, harcos úri nép volt. Ez lelkesíti a magyart, nem a halevő finnugorok. Íme az őstörténet, mint nemzeti pótszer: dicső nemzeti múlt a dicső nemzeti jelen helyett.” (VÁSÁRY 1980. 370–371.)³⁶ Tehát a dicsőségtan, mint nemzeti pótszer!

Jogos a feltevés: az Árpádi magyar honfoglalásra vonatkozó, máig uralkodó vélelmek alapjait is az 1870–80-as években megszületett modern finnugor nyelvhasználat és magyar nyelvtudomány első művelői és történettudományi–régészeti követőik dolgozták ki, e polgári tudománynak jórészt német és zsidó származású tudósai, akik a rendi-nemesi elfogultságok nélkül tudták e tudományos kérdéseket bogozni. Például a német anyanyelvű Hampel József vagy a Zágrábban született Pauler Gyula. Én magam azonban nem szándékozom rasszista megfontolások mentén elemezni ezeket a kérdéseket.

Először is, miért lettek volna a polgári tudományok német és zsidó származású tudósai elfogulatlanok, a nem német és nem zsidó származású tudósok pedig elfogultak. Ez az állítás így szerintem enyhe fajelmélet, én magam pedig a tudományos kutatásban nem származás, vallás, etnikum, állampolgárság és hasonlók alapján mérlegelem a kutatók munkásságának eredményeit.

Feltűnhet az olvasónak, hogy Vásáry István halevő finnugorokat emleget. 1980-ban még nem tudtuk, amit Békés Vera 1991-ben megjelent remek tanulmányában összefoglalt „Nekünk nem kell a halzsíros atyafiság!” címmel. A tévesnek bizonyult tudományos hagyomány máig úgy tudja, hogy a (rendi-nemesi) „szittyá hiúságot sértette a nem túl becses (halzsíros) finnugor rokonság gondolata, s ennek az ellenséges közhangulatnak csak kivételes erkölcsi bátorságú tudósok mertek ellenszegülni: Sajnovics, Gyarmathi és Révai kivételével egészen Reguly, Hunfalvy és Budenz bátor fellépéséig ködös napkeleti ábrándban merült el tudós és nagyközönség egyaránt.” Kiderült azonban, hogy (minden bizonnyal) Szarvas Gábor eme kifejezését – a halzsíros atyafiság – az ugor-török háborúból győztesen kikerülő finnugor oldal adta ellenfelei, a török pártiak szájába. A Hunfalvy–Budenz tábor, „a győztes paradigma képviselői igyekeztek megteremteni saját verziójukat a tudomány történetéről, visszamenőleg úgy tüntetve fel annak fejlődését, mint a saját maguk által felderített igazsághoz vezető ... tudás útját. Ezzel párhuzamosan pedig megteremtik ellenfelük ... egyoldalú képét.” (BÉKÉS 1991. 90., 94.) Tévedésnek, hamisításnak, félrevezetésnek, hazugságnak egyaránt minősíthetjük az ügyet.

Valójában azonban – mint azt itt Bóna is megállapította – az Árpádi honfoglalás ‘elfogulatlan polgári tudósok’ által kidolgozott, ma is érvényes millenniumi ideája a nemesi bandériumokkal, sinóros dolmányokkal, tollas kalpagokkal, a két utolsó királykoronázás vérmezei dombjával (miközben a király után lovagló pénzügyminiszter arany- és ezüstpénzeket szór a nép közé – RÉVAI 12. 52.) minden porcikájában a rendi nemesi világrendet tükrözi: a XIX. század nemesi szemléletét. Borzsák István ezt a felfogást nevezte a *birodalmi diadalkocsi elé hámba fogott tudománynak* (BORZSÁK 1996. 398–399.). Ez a dicsőségtan csak a X. század lovas harcosait és cifra öltözetű aszszonyaikat tartotta igazi magyarnak, akik a magyar nyelvet állítólag elhozták a Kárpát-medencébe (ez az A csoport). Csak az ő kis temetőik társadalmát, viseletét, életmódját, „néprajzát” kutatta, s még azt is hallatlanul egyoldalúan, „szabályszerűnek” néhány szabolcsi temetőtípust véelve. A nagy sírszámú soros temetők népét (régai nevén a Bijelo Brdo kultúra, mai nevén köznépi soros temetők) zömmel szláv etnikumúnak (nyelvűnek) határozta meg. Ez később csak annyiban változott, hogy

³⁶ Hasonlóképpen ZIMONYI 2005. 99.: “according to a popular belief, the supporters of the Finno-Ugrian theory in the 19th century were mostly foreign (German, Jewish) members of the middle class, while the adherents of Turkic or Hun affinity were of Hungarian nobility and gentry.” Az idézet Vásáry szövegének nagyjából a fordítása.

Szőke Béla (és elődei: Marosi Arnold, Fettich Nándor, László Gyula) kutatásai alapján „*a köznépi temetők embereit kötötték [és kötik máig!] a 10–11. századi magyar fejedelemség, majd a királyság köznépehez, hogy beleértették a korabeli Magyarország lakosságának nem magyar (késő avar kori továbbélő, szláv stb.) összetevőit is.*” (BÁLINT–KOVÁCS–TAKÁCS 1994. 568–569.).

A dicsőségsomag régészeti szaktételeinek egy része azóta (kizárólag a régészetnek köszönhetően) megváltozott, és a korai soros temetők kutatása – a világ legunalmasabb ásatásai – azóta több-kevesebb tervszerűséggel és részben új szemlélettel talán országos méretekben folynak. Megkövesedve megmaradt és virágzik a tudományban viszont az Árpádi dicsőségtannak az a nyelvtörténeti része, amelyet Vásáry német és zsidó tudósai dolgoztak ki, és amely szerint a finnugor magyar nyelvet elsőként és kizárólagosan csak a IX–X. század majdnem minden forrásban türknek nevezett Árpádi lovas harcosai és cifra öltözetű asszonyaik hozták el szájukon a nyugati tajgából a Kárpát-medencébe. Előttük – azaz 896 előtt! – legfeljebb egy-egy korai Marco Polo-féle világotutazó beszélhetett errefelé finnugorul (elnézést: proto-ugorul).³⁷ Ráadásul a dicsőségtan XIX. századi kiagyálóinak (azoknak a bizonyos tudósoknak) a szellemi-ideológiai utódai és tanítványai manapság már ócsárolják magát a nagyapai dicsőségtanukat.

Ideje lenne tehát – ha már nem a korszerű régészetet és szemléletet, de – legalább Bóna István elkésett felismerését követni. És gondosan elolvasni és megérteni, mit írt a honfoglalás történeti alapvetéseiről évtizedekkel ezelőtt C. A. Macartney: “... *looking, however, more closely into the works of Hóman and Domanovszky in particular (it is their results that the whole framework [of the Hungarian history in the 9–11. centuries] really depends), I found with mingled interest and horror, that I could not probably carry out the work in the way in which had proposed it to myself. The labours of these scholars were always ingenious, and, on many points of detail, illuminating; but their main conclusions seemed to me to be, with hardly an exception, demonstrably incorrect.*” (MACARTNEY 1999. x.) *Demonstrably incorrect!* Nem tartom helyesnek, sem célszerűnek bizonyíthatóan helytelen következtetésekre építeni egy egész nép, egy ősi európai állam korai sorsának a történetét!

Legjobb emlékezetem szerint azonban Dienes István fejében ilyesféle gondolatok sem a majsi, sem a rácalmási köznépi temető ismeretében nem fogalmazódtak meg, ezt bizonyára csak Bóna István gondolta így – ő is csak utólag! Merthogy ilyesféle gondolatokról Bóna soha máskor – sem korábban, sem később – nem írt. Én legalábbis nem tudok ilyenekről (de ez az én hibám is lehet).

Visszatérve viszont Árpád fejedelem sírjához, Györfly György az ötvenes években még ásatást akart kezdeményezni a Holdvilág-árokban, hogy ott felderítse Kurszán sírját, amire tudtommal

³⁷ Király Péter legutóbb megjelent összefoglalása nagyon rossz szolgálatot tett a Kárpát-medencébe legelőször érkezett finnugor nyelvű (ősmagyar) közösségek ügyének (KIRÁLY 2010.). Felfogása szerint a legelső finnugor (ősmagyar) nyelvű népesség 561–562-ben érkezett meg a Kárpát-medencébe: *a magyar ősök bejövetele a Kárpát-medencébe 561/562-ben valósult meg* (KIRÁLY 2010. 29–31.). Erre a bizonyíték a Viterboi Gottfrid Pantheonjában olvasható kijelentés lenne, (fordításban): „*Ama fiatalabb Theodosius császár idejében a Guisogothi, azaz az Australes Gothi/déli gótok, Galliában laktak, az Ostrogothi azaz keleti gótok, akikből az Avars/avarok, azaz Ungari Pannonii / a pannóniai Ungaru-sok/magyarok ... származtak, átkeltek a Danubius folyón. Ugyanabban az időben az Avars/avarok, akik Huni/hunok avagy Ungari/Ungarusok/magyarok, ... Sigibert ellen hadat indítottak.*” A súlyos tévedés alapja az a tétel, amely a török *onogur* ’tíz nyíl’ jelentésű törzsnévből keletkezett ósszláv *ogъre/i (ejtsd ongäre) népnév jelentését már első említésekor ’magyar’ jelentésűnek és értelműnek tartja (KIRÁLY 2010. 16.). Hangsúlyoznom kell, hogy ez súlyos tévedés. Az *onogurok mindenkor és bármikor onogur* (azaz türk) nyelvű népek voltak, nem pedig magyarok, és csak alávett népek között voltak régi magyarok. Éppen úgy, ahogyan a szintén türk, sőt onogur bolgárok alattvalói tömegükben déli szlávok voltak ugyan, de maga az *onogur* név a dunai bolgároknál nem őrződött meg (KIRÁLY 2010. 23.), csak a bolgár, amely a szlávokra népnévként öröklődött (akárcsak az *onogur>hungarus* a magyarságra). A Király-féle téves teória első kidolgozására lásd KIRÁLY 2006.!

semmiféle forrásunk nincs.³⁸ Most azonban annak az Anonymusnak az egyik állításáról van szó (hogy ti. Árpádot valóban Óbudán temették volna el), akinek adatait – másokhoz hasonlóan – Györffy általában nem tartotta hiteles adatoknak. Ami igaz, az igaz: élete végén, 1997-ben írott összefoglalásában nem utasította el azt a lehetőséget, hogy Árpád fejedelem sírja tényleg valahol Óbudán–Fejéregyházán volt. Megspékelte viszont egy „györffyádával” is: „*Ha a magyar fejedelmek kazár és oguz-török módon vízmederbe temetkeztek [feltételezem, hogy itt Attila hármaskoporsója is megfordult Györffy György fejében], meglehet, hogy az Árpád-forrás patakjának régi medre alatt rejlik Árpád sírja.*” (GYÖRFFY 1997. 82–83.) Ebben az esetben – vélem – mélyen a budai hegyek puha sziklájába vágva!

Persze, könnyű lenne erre a teóriára most azt mondani, hogy ha az utolsó vacsoráján orvul lemészárolt Kurszán élettelen testét (vagy csak a koponyáját?) fel tudták hozni a *Fischa* folyó mellől a *Holdvilág-árokba*, akkor három évre rá Árpádét miért ne lehetett volna Pozsony mellől Óbudára szállítani és sziklasírba temetni?! Már tudniillik, ha Árpád egyáltalában járt volna valaha Pozsony környékén. Az egyetlen, Árpád útjairól beszámoló szerző, Anonymus szerint nem járt. Ettől azonban még eltemethették Óbudán. Természetesen ismernünk kellene Dienes István hatalmas anyaggyűjtését és hozzá fűzött kommentárjait ahhoz, hogy ezekkel a kérdésekkel tovább foglalkozhassunk.

El nem végzett óbudai ásások

A dolog azonban mégis bonyolultabb ennél! Roppant kár történt! Nem amiatt, hogy a történelemszempontok elméletei bizonyíthatatlanok. Hanem azért, mert a régészek ásatai nem bizonyíthatatlanok, hanem sokszor befejezetlenek vagy meg sem történnék. Óbudán az aquincumi tudományos kutatások nagyobb dicsőségére az Árpád fejedelem sírja ügyében szóba hozható helyeken sorra sem kerültek, meg sem történtek! Az Óbudán végrehajtott nagy építkezéseknek az illetékes archaeológusok úgy mentek neki, hogy nem volt a kezükben – mert nem jelent meg! – egy teljes történelmi gyűjtés az Árpád sírjára vonatkozó hiteles forrásokról. Nem volt rá idő, és az elmúlt két-három évtized könyv-özönében nem volt rá papír sem. Évi 30–40 ezer magyarföldi könyv és kiadvány között Árpád sírjára nem jutott se pénz, se posztó! Nézzünk néhány tény!

Mátyás király 1483-ban levelet írt IV. Sixtus pápának (1471–1484), és kérte, hogy az Óbuda közelében a mezőn magában álló, és elhanyagolt, bár sok éve többféle nagy javadalmakat bíró, Szűz Máriának szentelt templomot a pálosoknak adhassa: „*Vért mezején* ^[39] ... *az Isten anyjának tiszteletére egy annak nevét viselő egyház fekszik; igen réginek tartatik ez s a szájhagyomány szerint ez az, mely mindjárt a megtérés alkalmával, legelőször alapított, és azon nagy ájtatosság miatt, melylyel a hívők az Üdvözítő anyjának minden ünnepein látogatják, az oda sereglők előtt nagy tiszteletben áll, hajdan plébánia volt, de ... most a mezőn a hegyek alatt már egészen magányosan áll.*” (THOLT 1882. lxxxii–lxxxiii.) A hévízforrások mellett emelkedő templom neve bányai Szűz Mária templom is volt (a bolgár *bánya* szó itt meleg vizű fürdőt jelent: *meleg van, mint a bányában*).

A templom több középkori oklevél szerint az Óbudától északnyugatra fekvő szőlőhegyek lábánál, a régi esztergomi út mellett, a *Krumhelt ferdeje* nevű meleg vizű patakocska közelében emelkedett, amely patak Anonymus szerint kömederben folyt alá Attila városába. Ennek a patakknak

³⁸ „Igen emlékeztet az a kirándulásunk, amit Györffy Gyurkával hármaskoporsóban tettünk [Csemegi Jóskaival] a Pilis előterében levő Holdvilág-árokban, ahol Györffy a Kurszánok temetkezési helyét sejtette, akik az Árpáddal együtt uralkodó szakrális királynak, Kurszának voltak leszármazottai. Ott egy alapos ásást még egyszer meg kell terveznie a magyar tudománynak.” (VARGYAS 1993. 228.) Árpád sírját tehát nem szükséges keresgélni, viszont Kurszánét igen!

³⁹ A 'Vért' téves olvasat *vix* helyett (SZENDREI 1907. 150.).

a fejénél temették el Árpádot (*Anonymus* cap. 52., RÉVAY I. 291.). A templom királyi kápolna státusával rendelkezett, és közvetlenül az esztergomi érsek alá tartozott.

Különösen fontos körülmény (lehetett volna), hogy amikor Tholvai Máté budai polgár 1519-ben szőlőt ajándékozott a budai pálosoknak, akkor megállapította, hogy a hajdanában Fehéregyházának nevezett régi kápolna a pálosok templomának területén állott, mégpedig feltehetően a templom apszisának és főoltárának a helyén: „*ad magnum altare ipsius B. Marie V. in capella ibidem situata, quae olim titulo Alba Ecclesie denominabatur.*” (HAVAS 1882. lvi.)

A XIX. század végén előkerültek annak a fehéregyházi pálos kolostornak a maradványai, amelyet Mátyás király alapított, és amely az óbudai Szent Péter prépostsági templom romjaiból épült fel. A kolostor többek között az Árpád sírjának számító Szűz Mária egyház, tehát a Fehértemplom gondozására is szolgált.

1998-ban egy üzletközpont építésein a pálos kolostor helyén elkészt/elszaboltált leletmentések két helyen is középkori falakat találtak, keskeny kutatóárkokban (KINCSEK 2005. 70.), ezek azonban nem adhatnak értékelhető eredményeket. A terület jelentős része beépített, és szemmel látható, hogy az építkezések során nem voltak figyelemmel régészeti emlékekre. A rövid, de hivatalos ásatási jelentés 1998-ból erről a következőket írta: „*az Interspar áruház építésének területén már csak utólag konstataálhattuk az itt húzódó római [kori] temető hozzávetőleges kiterjedését és rétegviszonyait. A ... közműárok ... első részét már kiásva, sőt részben visszatöltve találtuk. A met-szefalban látható nyomokból ítélve [ahol még nem volt betemetve az árok] legalább 7 db római szarkofág, illetve köhládás sír, valamint földsír semmisült meg részben vagy egészben.*” (FACSÁDY 2001.) A közműárok leleteket és jelenségeket semmisített meg. Nem a XVII. században, hanem 1998-ban! Árpád fejedelem egykori sírjának feltehető-valószínű-elképzelhető-gyanítható helyén! Régészeti emlékeket semmisítették meg a hatályos műemléki és régészeti törvények teljes figyelmen kívül hagyásával! A nyomtatásban közölt jelentés nem tartalmaz adatokat arra nézve, hogy miket romboltak szét az Interspar áruház területén. A jelentés alapjául szolgáló további iratokat – ha vannak ilyenek – nem ismerem.

Az 1999. évi munkálatokról szóló jelentés részben megismétli az előző év szövegét és panaszait, részben arról tudósít, hogy régészeti rábontásra vagy éppen *módszeres feltárássra nem kerülhetett sor*. Sem a közművezetékben, sem a hatalmas épület alapozási munkái során, ahol kerültek elő római kori leletek. Középkori maradványokról nem esik szó (FACSÁDY 2002.).

Ki volt az, aki nem engedélyezte a módszeres feltárássokat Árpád sírjának a gyanítható – vagy akár csak feltehető – körzetében? Kapunk erre igazi választ valaha? Az aquincumi múzeum kitűnő régészeti tevékenységéről és eredményeiről legutóbb közreadott nagyszerű hírek ellenére úgy tűnik föl, hogy a leletmentő ásatások elvégzésénél nincs minden rendben. Hja, ha Hiller rendeletével „*a Kulturális Örökségvédelmi Szolgálat létrehozásával a területileg illetékes múzeumoktól rendeletileg elvonták az ásatási jogosultságot, több milliárdot vettek el az önkormányzatoktól és a megyei múzeumoktól. Azóta sem gyorsabban, sem olcsóbban nem végzik el az ásatási feladatokat, de legalább a kincsvadászok nagy öröme ... nyilvánossá tették a lelőhelyek adatbázisát.*”⁴⁰ Azt nem tudom, hogy e hírek főszereplője, a kitűnő Láng Orsolya mit szolt a nem ásóval, ecsettel és spaklival kitermelt hét szarkofághoz és köhládához: rejthette-e valaha az egyikük Árpád fejedelem temetkezését?

Így nem lehet tovább keresgélni Árpád sírját! A privatizált nagyberuházók törvénytelen garázdálkodása mentén haladva Árpád sírjának a további kutatása lehetetlen lesz, ha máris nem vált azzá! Nagy elismeréssel olvastam legutóbb a régi sírok között otthonosan mozgó Láng Orsolya beszámolóját az óbudai ásatások sikereiről, de úgy látom, hogy egyelőre azok győztek arrafelé, akik

⁴⁰ Aquincumi újdonságok. *Magyar Hírlap* 2010. április 6., 20. *Magyar Nemzet* 2010. április 8., 14.

„*iparszerűen fosztogatják a római és középkori emberek hagyatékát*”, jóllehet „*törvény szabályozza, mit lehet és mit nem. Ugyanakkor mindenki tudja, mi történik, ...*”⁴¹ Mi történik? Fosztogatás? Ha igen, akkor a DNS-vizsgálatok, a számítógépek, a műholdak, a roppant finom fizikai műszerek hiába támogatják a régészeti munkát, és igazán nagy meglepetések nem lesznek Óbudán.

Ha megáll a fentebb idézett hivatalos jelentés állítása, akkor az Interspar építetői véglegesen szétverhették a fehér ekléziát.⁴² Illetve a fehér templomot magába záró pálos kolostortemplom megsemmisítése a török után is módszeresen folyt, egészen máig. Először jöttek a betelepülő óbudai német polgárok. Majd az egykori óbudai téglagyár pusztított. A XIX. század második felében a több részletben folytatott és nem összehangolt Árpád-sír ásások, amelyeket időnként a rendőrség tiltott be vagy akadályozott meg.⁴³ Akkoriban, amikor az uralkodó éppen arra készült, hogy Árpád utódainak a koronáját tetesse a fejére! A XX. század elejére a területen történt különböző építkezések a középkori falakat megsemmisítették (MAGYAR NAGYLEXIKON 7. 1998. 734.).⁴⁴ Végül a vacak *Interspar* áruház. Ennyi még egy királyi kápolnának is sok! Nem tudom, más mit gondol erről, én ezt a következetes rombolást évszázadok óta zajló szándékos nemzetpusztító folyamatnak tartom.

Ha Dienes István kézirata 1998 előtt megjelenik, és ő maga nem is érte volna ezt meg, talán másként alakultak volna a dolgok. Ugyanez történt csaknem száz évvel korábban. Az Árpád halálának ezredik évfordulójára kiadott gyönyörű kötetben olvasható Szendrei János remek írása, hatalmas irodalomjegyzékkel. 100 esztendő nem volt elegendő arra, hogy ezt az óriási történeti forrásanyagot Dienes István gyűjtésével kiegészítve kiadják? Van, aki elhisz egy ilyen feltevést? A hírhedett áruház 10 év alatt kiadott, gyönyörű színekben finom papíron nyomott árukínáló füzetei (‘prospektusai’) árának egy ezrelékéből (vagy tíz ezrelékéből) remek Árpád-sír történetet lehetett volna kiadni. Nem jutott senkinek eszébe? Most meg mire várunk?!⁴⁵

Adjunk tehát választ az e beszámoló elején feltett kérdésre: jól gazdálkodtunk Dienes István örökségével? Szerintem nem! És ennek következménye is lett: nem gazdálkodtunk jól Árpád vezér sírjának sorsával sem. Egykönnyen megtörténhet, hogy a legutolsó lehetőséget mulasztottuk el: átadtuk haló porait a végleges enyészetnek, amiről már árnyképünk sem lehet. Ahogyan Szendrei János is befejezte írását: „*Árpád porai – az a rész, amely emberi halált halt – bizonyára rég elvegyültek a haza földével, s immár a történelem dicső lapjai őrzik halhatatlan emlékezetét.*” (SZENDREI 1907. 160.)

Dienes tanulmányait olvasva ugyanis az az érzésünk támadhat, hogy a lélegzet-lélek és az árnyék-lélek képzetében fontos elemek keverednek. Ennek megértéséhez közelebb jutandó, szeretném felidézni azt, amit egy kevésbé ismert görög történetíró jegyzett fel Akhilleusz haláláról és különféle lelkeinek végzetéről. *Flavius P. II. Philostratus*-ról van szó, aki a Kr. u. II. és III. század

⁴¹ *Magyar Hírlap* 2010. március 22., 15. Azóta újabb Láng Orsolya munkáját méltató hírlapi cikkek jelentek meg, de ezeket már nem vettem figyelembe.

⁴² Nem ismerem az Interspar áruházlánc nacionáléját, de szép lenne, ha német honosságú tulajdonosok verettek volna szét egy Nagy Károly alapításához is kapcsolható történelmi műemléket.

⁴³ Érdy Jánost 1851. októberében kincskeresőnek vélték, és a rendőrség elfogatta. Az 1860. július 15-re tervezett ásást (résztevéői lettek volna Gróf Nádasdy Ferenc, Thaly Kálmán, Réső Ensel Sándor, Vidacs János gépgyáros) a rendőrség tüntetésnek minősítette, és betiltotta (SZENDREI 1907. 150.).

⁴⁴ A középkori falak megsemmisültek, de a római kori szarkofágok egy részét a rombolás megkímélte. 2008 végén a napilapokban sok tudósítás jelent meg különböző óbudai személtelakókban talált római szarkofágokról. Csak nem ezek között vannak az Intersparból kihordott szarkofágok is? Annak idején *Pécsi Sándor* mondta el nekem, hogy valamelyik óbudai leletmentés előtt, alatt vagy után sikerült megszereznie egy római kori szarkofágot, amely azután a kertjében volt felállítva. A lakásban ott volt a Sztálin generalisszimusz szobrából származó egyik töredék is, a kevés megmaradtból egy!

⁴⁵ Nemrég egy hosszú tanulmány jelent meg a *Turán* című folyóiratban, amely Árpád fejedelem sírját a hajdani Németóváron (Deutsch-Altenburg) keresi, egy 16 méter magas kurgánban (TÓTH 2010.). A tanulmány hivatkozásai pontatlanok és nem adnak lehetőséget arra, hogy mondanivalóját komolyan megvitassuk. A kérdés részleteihez lásd MAKKAY 2010.

fordulóján élt. 219 előtt írta meg *Ἡρωϊκός* (*Heroicus*) c. munkáját, amelyben szerepel egy Akhilleusz anyjához, Thetiszhez intézett, Akhilleusz trójai sírján előadott thesszáliai himnusz is: „*Pelioni Thetisz, aki nagy fiadat, Akhilleuszt születed, akiből egy rész, amely emberi halált halt, Trójáé; azt a részét viszont, amelyet a Te haláltalan lényedből kapott, azt a Pontosz vidéke őrzi.*” (*Philosztratosz: Heroikosz* 53.10., BURGESS 2009. 101.)

Irodalom

ANJOU LEGENDÁRIUM 1973.

Magyar Anjou Legendárium. A bevezető tanulmányt írta, a legendaszövegeket összeállította és a kiadást sajtó alá rendezte Levárdy Ferenc. Magyar Helikon, Budapest 1973.

Anonymus

Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Hasonmás kiadás Pais Dezső fordításában. Magyar Helikon, Budapest 1975.

ÁRPÁD-KORI LEGENDÁK 1983.

Árpád-kori legendák és intelmek. Szerkesztette Érszegi Géza. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1983.

BÁLINT 1978.

Bálint Csanád: Válasz Dienes Istvánnak. *ArchÉrt* 105. 1978. 264–268.

BÁLINT–KOVÁCS–TAKÁCS 1994.

Bálint Csanád – Kovács László – Takács Miklós: Régészeti hagyaték. In: *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Szerk. Kristó Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1994. 568–572.

BECANUS 1569.

Iohannes Goropius Becanus: *Origines Antwerpianae sive Cimmericorum Becceselana. Novem libros complexa. Antverpiae. 1569.*

BÉKÉS 1991.

Békés Vera: „Nekünk nem kell a halzsíros atyafiság!” – Egy tudománytörténeti mítosz nyomában. In: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Szerk. Kiss Jenő – Szűts László. Akadémiai Kiadó, Budapest 1991. 89–95.

BÓNA 1997.

Bóna István: Dienes István (1929–1995). *NyJAMÉ* 37–38. 1995–1996. (1997) 11–33.

BORZSÁK 1996.

Borzák István: *Dragma. Válogatott tanulmányok, 2.* Telosz Kiadó, Budapest 1996.

BORZSÁK 1996A.

Borzák István: Az antik „pokol”. Ovidius-interpretációk. In: BORZSÁK 1996. 135–144.

BURGESS 2009.

J. S. Burgess: *The death and afterlife of Achilles*. The John Hopkins University Press, Baltimore 2009.

CSONGOR 1993.

Csongor Barnabás: *Kínai források az ázsiai avarokról*. Orientalisztikai Munkaközösség, Budapest 1993.

DAKARIS 1993.

Sotirios Dakaris: *The Nekromanteion of the Acheron*. Archaeological Receipts Fund, Direction of Publications, Athens 1993.

- DIENES 1975.
Dienes István: A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik. In: Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai. Szerk. Hajdú Péter. Corvina Kiadó, Budapest 1975. 77–108.
- DIENES 1978.
Dienes István: A honfoglaló magyarok lélekhiedelmeinek régészeti bizonyosságai. In: Mítosz és Történelem. Előmunkálatok a magyarság néprajzához 3. Szerk. Hoppál Mihály – Istvánovits Márton. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest 1978. 28–39.
- DIENES 1978A.
Dienes István: A honfoglaló magyarok lélekhiedelmei. In: Régészeti barangolások Magyarországon. Szerk. Szombathy Viktor. Panoráma, Budapest 1978. 170–233. (2. kiadás: Budapest 1983.
- DIENES 1978B.
Dienes István: Opponensi vélemények Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században c. kandidátusi értekezéséről. *ArchÉrt* 105. 1978. 107–127.
- DIENES 1992.
Dienes István: A Kalocsa környéki rovás emlékekről (előzetes közlemény). In: Rovásírás a Kárpát-medencében. Szerk. Sándor Klára. A József Attila Tudományegyetem Magyar Östörténeti Csoportjának Kiadványai, Magyar Östörténeti Könyvtár. Szeged. 1992. 31–40.
- EGELER 2009.
Matthias Egeler: Textual perspectives on prehistoric contacts: some considerations on female death demons, heroic ideologies and the notion elite travel in European prehistory. *JIES* 37: 3–4. 2009. 321–349.
- ERDÉLYI 2009.
Erdélyi István: Könyvekről. *Eleink* 16: 8.2. 2009. 80.
- FACSÁDY 2001.
R. Facsády Annamária: Budapest, III. Bécsi út – Farkastoroki út. *RKM* 1998. (2001) 133.
- FACSÁDY 2002.
R. Facsády Annamária: Budapest III., Bécsi út 136–174. – Farkastoroki út. *RKM* 1999. (2002) 181–182.
- FEHÉRTÓI 2004.
Fehértói Katalin: Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Akadémiai Kiadó, Budapest 2004.
- GYÖRFFY 1997.
Györffy György: Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig. Akadémiai Kiadó, Budapest 1997.
- HAVAS 1882.
Havas Sándor: Az ó-budai, hajdan a bold. szűz Máriáról nevezett «Fehéregyház» és Árpád sírja. *ArchÉrt* 16. 1882. li–lxxx.
- HKÍF 1995.
A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 1995.
- JÓSA 1906.
Jósa András: Barangolás Németországba és visszaemlékezések. Jóba Elek Könyvnyomdája, Nyíregyháza 1906.
- KATONA 1999.
Katona Béla: Vörösmarty Mihály Szabolcsban és Szatmárban. *SzSzBSzle* 34: 3. 1999. 368–377.

- KERÉNYI 1988.
Kerényi Károly: Mi a mitológia? Tanulmányok a homérosi himnuszokhoz. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1988.
- KINCSEK 2005.
Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004. kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban, 2005. május 27–augusztus 20. [Treasures under the city. Survey of the archaeological heritage of Budapest, 1989–2004 temporary exhibition at the Budapest History Museum, 27 May–20 August 2005.] Szerk. Zsidi Paula. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest 2005.
- KIRÁLY 2006.
Király Péter: A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. A Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszéke, Nyíregyháza 2006.
- KIRÁLY 2010.
Király Péter: A honalapítás vitás eseményei. Állásfoglalások, vélemények és további többirányú kutatások. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, Nyíregyháza. 2010.
- KISS 1988.
Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest 1988.
- KOVÁCS 2011.
Kovács László: Régimódi történetek egy hajdani tervátásáról. (Személyes emlékeim Dienes Istvánról, különös tekintettel Magyarhomogra.) *NyJAMÉ* LII. 2010. 19–45.
- KRISTÓ 1981.
Kristó Gyula: Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben. *AHSzeg* 71. 1981. 21–27.
- KRISTÓ 1986.
Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Zrínyi Kiadó, Budapest 1986.
- KUHRT 2007.
Amélie Kuhrt: The Persian Empire. A Corpus of sources from the Achaemenid Period. Routledge, Taylor and Francis Group, London – New York. 2007.
- LÁSZLÓ 1993.
László Gyula: A Szent László-legenda középkori falképei. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület, Budapest 1993.
- LIGETI 1962.
A mongolok titkos története. Fordította Ligeti Lajos. Gondolat Kiadó, Budapest 1962.
- MACGILLIVRAY 2000.
Alexander MacGillivray: The Great Kouros in Cretan art. In: The Palaikastro kouros. A Minoan chryselephantine statuette and its Aegean Bronze Age context. Eds. J. A. MacGillivray – J. M. Driessen – L. H. Sackett. The British School at Athens, London 2000. 123–130.
- MADAS–HORVÁTH 2008.
Madas Edit: Középkori prédikációk Szent László királyról. – Horváth Zoltán György: Középkori falképek Szent László királyról. Romanika Kiadó, Budapest 2008.
- MAGYAR NAGYLEXIKON
Magyar Nagylexikon. Szerk. Élesztős László – Rostás Sándor – Glatz Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest 1993–2004.
- MAKKAY 1992.
Makkay János: Angaben zur Archäologie der Indogermanenfrage, V. Funerary sacrifices of the Yamna-Complex and their Anatolian (Hittite) and Aegean (Mycenaean and Homeric) parallels. *ActaArchHung* 44: 2–4. 213–237.

- MAKKAY 2006.
Makkay János: Hogyan lettek a blakokból románok. Flaccustól a román áfiumig. 2., átdolgozott és bővített kiadás. Tractata minuscula 46. A szerző kiadása, Budapest 2006.
- MAKKAY 2006A.
Makkay János Nyomtatásban megjelent munkái. Az első ötven év (1957–2006). / List of publications. The first fifty years (1957–2006). Tractata minuscula 50. A szerző kiadása, Budapest 2006.
- MAKKAY 2008.
Makkay János: Antik források – ősi szokások. Néhány ókori adat a hajdani vallásos világhoz. [Ancient sources – early ritual beliefs and customs.] *Ny:JAMÉ* 50. 2008. 161–189.
- MAKKAY 2009.
Makkay János: Az Árpádok szent kürtjei és a meótszi kürtünnep. Tractata minuscula 68. A szerző kiadása, Budapest 2009.
- MAKKAY 2010.
Makkay János: Árpád fejedelem sírjának keresgélése-kutatása feleslegesen Bad Deutsch-Altenburgban, sohasem komolyan Óbudán. Tractata minuscula 75. A szerző kiadása, Budapest 2010.
- MACARTNEY 1999.
C. A. Macartney: Studies on early Hungarian and Pontic history, Eds. Lóránt Czigány – László Péter. Aldershot 1999.
- MEZŐ–NÉMETH 1972.
Mező András – Németh Péter: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza 1972.
- NÉMETH 1930.
Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1930. Primitíven szerkesztett, bővített és átdolgozott második kiadása (közéttette Berta Árpád): Akadémiai Kiadó, Budapest 1991.
- Pauszaniasz*
Pauszaniasz: Görögország leírása. Fordította Muraközy Gyula. Pallas Stúdió – Attraktor Kft. Budapest 2000.
- RÉVAI
Révai Nagy Lexikona. Révai Testvérek, Budapest 1911-1915.
- ROHDE 1925.
Erwin Rohde: *Psyche: The Cult of Souls and Belief in Immortality among the Greeks*, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co Ltd., London 1925. Routledge & Kegan Paul. Reprinted by Routledge, London 2000.
- SÁNDOR 1992.
Sándor Klára: A székely rovásírás átvételének lehetséges útjai. In: *Rovásírás a Kárpát-medencében*. Szerk. Sándor Klára. A József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoportjának Kiadványai, Magyar Őstörténeti Könyvtár 4. Szeged 1992. 79–91.
- SRH 1937/38.
Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I–II. Budapest. 1937. 1938. *Academia Litterarum Hungarica atque Societate Histor. Hungarica.* Nap Kiadó, Reprint, Budapest 1999.
- SZEGFŰ 1982.
Szegfű László: Megjegyzések Thonuzoba históriájához. *Századok* 116: 5. 1982. 1060–1078.

- SZENDREI 1907.
Szendrei János: Árpád sírja. In: Árpád és az Árpádok. Történelmi Emlékmű. Szerk. Csánki Dezső Árpád vezér halálának ezredik évfordulója alkalmával, Thaly Kálmán kezdeményezésére és támogatásával. Franklin Társulat magyar irodalmi intézet, Budapest 1907.
- SZENTEK 1999.
Szentek a magyar középkorból I. Szerk. Érszegi Géza. Millenniumi magyar történelem. Osiris Kiadó, Budapest 1999.
- THOLT 1882.
Tholt Titusz: Az ó-budai «Fehéregyház és Árpád sírja». *ArchÉrt* 16. 1882. lxxx–xcvi.
- TÓTH 2010.
Tóth Sándor: Árpád nyomában. *Turán* 13: 1. 2010. január–március 30–51.
- USTINOVA 1999.
Yulia Ustinova: The Supreme Gods of the Bosporan Kingdom. Celestial Aphrodite & the Most High God. Brill, Leiden – Boston – Köln 1999.
- VARGYAS 1993.
Vargyas Lajos: Kerítésen kívül. Emlékek életemből. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1993.
- VÁSÁRY 1980.
Vásáry István: A magyar őstörténet kutatásának hagyományai. *MT* 87: 5. 1980. 367–371.
- VÁSÁRY 1986.
Vámbéry Ármin emlékezete. Keleti értekezések. Körösi Csoma Társaság, Budapest. 1986.
- VÁSÁRY 1986A.
Vásáry István: Vámbéry és a magyar őstörténet. In: VÁSÁRY 1986. 19–25.
- VERGILIUS
Vergilius összes művei. Fordította Lakatos István. Magyar Helikon, Budapest 1967.
- WATKINS 1995.
Calvert Watkins: How to kill a dragon. Aspects of Indo-European poetics. Oxford University Press, Oxford 1995.
- WEST 2007.
Martin West: Indo-European poetry and myth. Oxford University Press, Oxford 2007.
- WISEMAN 2008.
Timothy Peter Wiseman: Unwritten Rome. University of Exeter Press, Exeter 2008.
- ZIMONYI 2005.
István Zimonyi: The state of the research on the prehistory of the Hungarians. Historiography (Oriental sources, history of the Steppe). In: Research on the prehistory of the Hungarians: a review. Papers presented at the meeting of the Institute of Archaeology of the Hungarian Academy of Sciences, 2003–2004, Ed. Balázs Gusztáv Mende. VAH XVIII. 2005. 87–102.

MAKKAY János

Magyar Tudományos Akadémia
Régészeti Intézet
Budapest
H–1250 Pf. 14.
e-mail: Makkayj@gmail.com